

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

Пояснювальна записка

до дипломної роботи

БАКАЛАВР

на тему: «**Жіночі імена у символічному просторі Харкова**»

Виконав: студентка IV курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія і археологія»
Ковальова Анастасія Андріївна

Керівник: д.і.н., проф.
Посохов Сергій Іванович

Рецензент: к.і.н., проф.
Куделко Сергій Михайлович

Харків – 2021

Зміст

Вступ

Розділ 1. Проблема конфігурації міського простору Харкова в контексті сучасної урбаністики

Розділ 2. Варіанти увічнення жінок у символічному просторі міста Харкова

Розділ 3. ТОП-15 жіночих імен у харківському «Пантеоні героїнь»

Висновки

Додатки

Список джерел та літератури

Резюме

Summary

Вступ

Тема дослідження вирізняється значною науковою та суспільно-політичною актуальністю. По-перше, місто можна схарактеризувати як складну систему або конструкт, що складається з простору(ів), які пов'язані між собою та можуть існувати як у фізичній площині, так і в уявній. Міський простір, особливо символічний простір, який утворює міську специфіку, ціннісні орієнтири та творить ідентичність містян, постійно перебуває у динаміці, змінюючись під впливами різних соціальних і політичних процесів. Дослідження символічного простору, його окремих складових та трансформацій, що в ньому відбуваються, підпадає під актуальну тенденцію сучасних урбаністичних студій, іншими словами, — міських студій.

По-друге, нині у міському просторі Харкова, як і в інших містах України, відбувається процес внутрішньої деколонізації пам'яті, за означенням П. Нора, що полягає в спробі віднайти, або відновити, власну міську історію та ідентичність після руйнації радянської системи. Цей процес набув особливо широкого розмаху з запровадженням політики декомунізації у 2015 р., але, як в українському суспільстві загалом, так і серед харків'ян, немає єдиного спільного бачення щодо вирішення проблем, пов'язаних з минулим та пам'яттю. Тим не менш, формування сучасного історичного та символічного наративу в Харкові триває, і важливим аспектом цього процесу постає питання відображення жіночих імен серед «Пантеону місцевих героїв», який також зазнає змін. Символічний простір, «Пантеон героїв» та історія міста відображають значною мірою чоловічі досвіди: серед діячів, що суспільство прославляє, більшість становить чоловіки, а історія сприймається та відображається переважно як політична історія, що також є поприщем чоловіків. При згадці про визначних харків'ян, що і є «Пантеоном місцевих героїв», жінок згадують зрідка, і причина не в тому, що їхня діяльність не варта уваги, а в тому, що їхню діяльність тривалий час просто не помічали, — тож вивчення наявних маркерів увічнення

жіночих імен у харківському символічному просторі постає актуальним питанням.

По-третє, маркерами комеморативних практик по відношенню до визначних осіб можуть виступати меморіальні назви серед урбанонімів, спорудження пам'ятників та меморіальних дошок, згадки в інформаційно-довідкових виданнях, наприклад, у путівниках, тощо. Ці елементи репрезентують «значиме минуле» містян, відображають тих діячів, хто заслуговує на пошану та виступає взірцем для харків'ян, з ким можна ототожнювати себе. Таке публічне засвідчення визначної ролі жіноцтва, його внеску в розвиток певного міста, «відповідає не лише демократичним принципам гендерної рівності, але є питанням відновлення історичної справедливості»¹.

По-четверте, головним чином «Пантеон героїв» та його відображення у просторі міста складається керманічами країни, регіону та міста, але може формуватися громадськістю (в тому числі науковою). Так, мас-медіа створюють певні проекти, що можуть впливати на соціальну пам'ять містян: наприклад, у 2007 р. було реалізовано проект «Головні харків'яни — зірки Слобожанщини» газетою "Главное", що передбачав визначення видатних харків'ян і жителів області за всю історію краю². Серед ТОПу, тобто найбільш популярних осіб, не було зазначено жодної жінки. Інший приклад — складання списків на кшталт «100 визначних харків'ян» у науково-популярній літературі³, що здобувають все більшого впливу на формування місцевого історичного досвіду, у цьому випадку в середньому на дев'ять чоловіків припадає одна жінка. Є й інша сторона медалі, що полягає в політичному аспекті складання списків визначних осіб місцевими або державними інститутами влади: хто і як їх створює, і яким чином вони використовуються. Пам'ять про події чи видатних людей може ставати

¹ Кісь О. (Не)Жіночі риси в історичному портреті міста // «Україна Модерна». 2014. 10 жовтня. URL: <https://uamoderna.com/blogy/oksana-kis/women-city> (дата звернення: 23.03.2021)

² Г.Сковорода став победителем проекта "Главные харьковчане - звезды Слобожанщины" URL: <http://bit.do/fGTyi> (дата звернення: 15.04.2021)

³ Карнацев В. Л. 100 знаменитых харьковчан / Худож.-оформитель Л. Д. Киркач-Осипова. Харьков: Фолио, 2005. 510 с.; Можейко І. Ю. та ін. Сто знаменитых харків'ян. Х.: Фактор, 2004. 172 с.

інструментом певних політичних чи ідеологічних побудов, тоді історія починає «конструюватися на замовлення»¹. Так, за словами Оксани Кісь одним з головних жіночих образів у науковому просторі є наратив про Велику Жінку². Згідно цього наративу, перевага у шануванні надається окремим видатним жінкам за їхню виняткову роль у розвитку української культури, у формуванні нації або утвердженні державності. Типовий перелік персоналій зазвичай обмежений кількома десятками найбільш знакових постатей, та іноді у публікаціях зринають й забуті імена жінок, які відзначилися в науці, мистецтві, освіті чи-то громадській діяльності. Але треба зазначити, що тут мова йде про «Національний Пантеон героїнь», а не про місцеві Пантеони. Тож, серед актуальних проблем дослідження є не тільки спрямування політики пам'яті, а й роль жіночої історії в історіографії.

Об'єктом даного дослідження є міський простір Харкова, предметом — наявні варіанти меморалізації видатних жінок у символічному просторі Харкова.

Хронологічні межі охоплюють період з середини XIX ст. до наших днів. Зважаючи на предмет дослідження, деякі існуючі на сучасному етапі комеморативні маркери символічного простору з'явилися у місті раніше, інші — пізніше. Намагаючись охопити усі присутні у просторі Харкова варіанти увічнення жінок, було проаналізовано в тому числі деякі джерела середини XIX століття, а саме списки вулиць.

Територіальні межі включають у себе місто Харків у межах його кордонів у різні історичні періоди, його фізичний та уявний простір, в якому існують як матеріальні комеморативні елементи, так і символічні.

Історіографічний огляд включає в себе кілька груп тематичної літератури. Вивчення символічного простору — відносно новий напрям міждисциплінарних досліджень в Україні, який вивчається у контекстах міських студій. Як

¹ Алентьева Т. В. Пантеон национальных героев и парадоксы исторической памяти: на примере каких героев воспитывать этнокультурную идентичность российской молодежи? // БЕРЕГИНЯ.777.СОВА. 2016. № 3 (30), С. 230-231.

² Кісь О. Кому в Україні потрібна жіноча історія? // Historians.in.ua. 2013. 8 березня.

URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/611-oksana-> (дата звернення: 25.01.2021)

концепцію символічний простір та маркери меморалізації у ньому досліджували А.М. Киридон, О. Мосієнко, В.В. Середя, Р.О. Шапавалов, С.О. Ганаба, Н.К. Міхно, К.В. Кислюк та інші¹.

Конкретно за темою даного дослідження, тобто виявлення та аналіз комплексу варіантів меморалізації (жіночих) імен у символічному просторі міста, об'ємних праць у вітчизняній історіографії немає. Але є роботи, що охоплюють один або декілька елементів символічного маркування міста, що переважно пов'язані або з досвідами Другої світової війни, або у зв'язку з трансформаційними процесами деідеологізації (декомунізації) просторів українських міст. Серед таких праць, присвячених символічному простору міст та соціальній (колективній) пам'яті, можна назвати монографії О. Гриценка, О. Гайдай, І. Монолатія тощо². Також є роботи вітчизняних та російських дослідників, що зосереджені саме на виявленні імен видатних людей, або «Пантеону героїв», що фігурують у міському просторі через конкретні маркери увічнення (путівники, меморіальні дошки, топоніми)³.

Символічний простір наповнений знаками та елементами, що відображають ті чи інші цінності та образи минулого міської спільноти. Це тісно пов'язує дослідження міського простору зі студіями пам'яті. У вітчизняній історіографії студії пам'яті ґрунтуються на наукових концепціях західних соціологів та істориків, таких як М. Альбвас (що вивчав соціальні рамки

¹ Середя В.В. Місто як lieu de memoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2008. Вип. 2. С. 73-99.; Міхно Н. Семантика «радянського /пострадянського / українського» в просторі сучасного українського міста: досвід ментального картографування // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2018. № 39. С. 188-193.; Малес Л. В. Символічні зміни в просторі міста в соціокультурних контекстах ХХ ст. // Грані. 2014. № 9. С. 117-122.; Кислюк К.В. Трансформації меморіального простору і меморіальних практик в Україні періоду незалежності // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2016. № 2. С. 3-7.; Киридон А.М. Простір пам'яті інструменталізація поняття // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2013. Вип. 12. С. 203-208.

² Гриценко О. Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України. Київ: Видавництво «К.І.С.», 2014. 352 с.; Гайдай О. Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні. Видання друге. Київ: К.І.С., 2018. 280 с.; Пересолькова Я. Мархайчук Н. Пам'ятники на братських могилах як візуалізація колективної пам'яті про Другу світову війну (на прикладі скульптур на братських могилах Харківщини II пол. ХХ ст.) / за наук. ред. проф. Ольги Коляструк. Х.: Раритети України, 2018. 160 с.; Монолатій І. Діри пам'яті. Як пам'ятаючи, місто забуває. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. 159 с.

³ Посохов С.І. ТОП-особи харківського локусу, або Про роль імен у конструюванні образів міста // Українська біографістика. 2020. Вип. 20. С. 190-210.; Алентьева Т. В. Пантеон национальных героев и парадоксы исторической памяти: на примере каких героев воспитывать этнокультурную идентичность российской молодежи? // БЕРЕГИНЯ.777.СОВА. 2016. № 3 (30), С. 227-232.

пам'яті), Ян та Алейда Ассман (концепції пам'ятаючої культури, культурної пам'яті та просторів спогадів), П. Нора (поняття «місця пам'яті») тощо¹. Серед вітчизняних дослідників, наукові інтереси яких пов'язані з соціальною пам'яттю та міським простором можна назвати наступних: С.О. Ганаба, О.А. Гриценко, А. Киридон, а також О. Кісь, Я. Грицак.

В рамках урбаністики, тобто співіснування символічного простору з іншими уявними та фізичними просторами міста, досліджують Д. Чорний, О.В. Урбан, В. Тимінський, Д. Ніколенко, М. Долинська, С.В. Несинова².

Якщо казати про «наскрізні» праці, що підпадають під означення міських студій, та стосуються саме Харкова, можна зазначити такі роботи, як «Історія міста Харкова ХХ ст.», «Харьков/Харків: столица Пограничья» В. Кравченка, «Харківське міське самоврядування на зламі століть» О.М. Головка і О.Н. Ярмиша, «Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні», а також дисертація «Історичний розвиток адресної урбанонімії міста Харкова (середина XVII – початок XXI століття)» (2017 р.) М. Ю. Тахтаулової³.

Джерельна база роботи складається з писемних та візуально-речових джерел. Окремо можна виділити за групу джерел інтернет-ресурси⁴: це перш за

¹ Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. К.: Ніка-Центр, 2012. 440 с.; Нора П. Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный Запас. 2005. № 2. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/vsemirnoe-torzhestvo-pamyati.html> (дата звернення: 21.01.2021)

² Чорний Д. Харків як об'єкт урбаністичних студій: контексти, підсумки, нові орієнтири // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2018. № 26. С. 157-164.; Урбан О. В. Взаємодія публічного та приватного просторів в українському місті // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 7: Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. 2017. Вип. 37. С. 39-45.; Тимінський В. Пострадянське місто як урбаністичний феномен: Проблеми постіндустріального розвитку // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. 2013. Вип. 9. С. 253-260.; Долинська, М. Декілька сучасних поглядів в Україні на проблему урбаноніміки (домодерний період) // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2019. № 29, С. 57-66.

³ Історія міста Харкова ХХ століття / О.Н.Ярмиш, С.І.Посохов, А.І.Епштейн та ін. Х.: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. 686 с.; Кравченко В. В. Харьков/Харків: столица Пограничья. Вильнюс: ЕГУ, 2010. 358 с.; Ярмиш О.Н., Головка О.М. Харківське міське самоврядування на зламі століть: XIX-XX і XX-XXI. Досвід історії та сучасності: Монографія. Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ., 2004. 372 с.; Тахтаулова М. Ю. Історичний розвиток адресної урбанонімії міста Харкова (середина XVII – початок XXI століття): автореф. Дис. ...канд. Іст. Наук. Запоріжжя. 2016. 23 с.; Політика і пам'ять. Дніпро — Запоріжжя — Одеса — Харків. Від 1990-х до сьогодні / О. Гайдай та ін.; наук. ред. Г. Касьянов. Львів: ФОП Шумилович, 2018. 240 с.

⁴ Web-проект Харківської обласної універсальної наукової бібліотеки «Нові пам'ятники історії та культури Харківської області». Оглядова інформація. 2001-2021. URL: http://old.region.library.kharkov.ua/region_view_info.php (дата звернення: 21.02.2021); Реєстр назв урбанонімів. URL: <http://kh-districts.inf.ua/> (дата звернення: 21.02.2021); Єдиний адресний реєстр міста Харкова. URL:

все красзнавчі web-проекти міських бібліотек, де розміщено бази даних необхідних для дослідження даних, таких, як меморіальні дошки Харкова чи оглядова інформація щодо встановлення нових пам'ятників історії та культури у місті з 1990 по 2020 рр.; в якості інтернет-ресурсів також розуміється єдиний онлайн реєстр назв урбанонімів Харкова.

До групи писемних джерел входять: путівники, переважно ті, що було видано після здобуття Україною незалежності, але також аналізувалися декілька видань початку ХХ ст.¹; документи та акти Харківської міської ради щодо об'єктів топоніміки, пам'ятних знаків, переліки пам'яток культури Харківської області державного та міського значення тощо²; статистичні дані та бази даних сторонніх ресурсів, як-от довідник поштових адрес Укрпошти чи результати дослідження «Соціологічної групи Рейтинг» проведеного в 2016 р. щодо ставлення до окремих історичних постатей та процесу декомунізації в Україні³; також до групи писемних джерел відносяться списки вулиць та плани міста, окремі статті в мас-медіа, та інформаційно-довідкові і презентаційні видання, серед яких праця «Харьков: справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов...», два науково-популярних видання «100 знаменитых харків'ян» тощо⁴.

<https://ar.kh.ua/> (дата звернення: 21.02.2021); Дукач Ю. На чийо честь названі вулиці України? // Texty.org.ua. 2018. 6 листопада. URL: <https://texty.org.ua/d/2018/streets/> (дата звернення: 10.02.2021) та інші.

¹ Парамонов А. Ф. Харьков. Харьковская область. Путеводитель. Харьков: Библекс. 2008. 256 с.; Путівник короткий "Харків. 2017". Х.: Золоті сторінки, 2017. 104 с.; Куделко С.М., Посохов С.І. Харків: наука, освіта, культура. Короткий путівник. Харків: Око, 1996. 60 с.; Харьков: путеводитель. Харьков: Золотые страницы, 2013. 68 стр.; Харьков туристический. 100 мест, которые нужно увидеть / гл. ред. С. Бондаренко. Харьков: Теленеделя-Харьков, 2011. 98 с.; Харьков. Путеводитель. Х.: Золотые страницы, 2012. 96 с.; Гусев А. Н. Историко-справочный путеводитель. Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях. (репринтное издание) Х.: Издательство САГА, 2008. 274с., илл.

² Акт Харківської міської влади про перейменування об'єктів топоніміки міста Харкова. URL: <http://kharkiv.rocks/reestr/644875> (дата звернення: 03.02.2021); Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва в Харківській області, включених до списків (переліків) пам'яток історії та культури республіканського чи місцевого значення відповідно до Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури». URL: http://www.spadschina.kh.ua/assets/files/Reestri/10.06.2019_perelik_ist.pdf (дата звернення: 21.02.2021) та інші.

³ Історія Харкова у пам'ятних дошках. Фактографічні та бібліографічні відомості. 2015-2019. URL: <http://mevorydoskikharkov.blogspot.com/> (дата звернення: 21.02.2021); Довідник поштових адрес Укрпошти. URL: <https://ukrposhta.ua/ru/dovidnik-poshtovix-adre/opis/> (дата звернення: 10.04.2021); Ставлення до окремих історичних постатей та процесу декомунізації в Україні // Соц. група Рейтинг. 2016. 17 листопада. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/otnoshenie_k_otdelnym_istoricheskim_lichnostyam_i_processu_dekommunizacii_v_ukraine.html (дата звернення: 21.03.2021)

⁴ Харьков: справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов... / Составители: Е. Н. Дмитриева, Е.В. Дьякова, Н. М. Харченко; под.общ.ред. С. М. Куделко. Харьков: «Издательство САГА», 2011. 432 с.;

До візуально-речових джерел відносяться: скульптурні постаті, що споруджено на честь конкретної жінки або відображають жіночі образи; індивідуальні або колективні меморіальні дошки, на яких наявні жіночі імена; марки Укрпошти за 1991-2021 рр. та пам'ятні монети Національного банку України¹; а також мурали як суто візуальне джерело. Перечисленні елементи міського простору можуть мати у собі певну зображену форму, образ чи символ, тому вони відносяться до візуально-речових джерел.

За мету дослідження ставиться аналіз існуючих у міському символічному просторі Харкова елементів комеморативного маркування по відношенню до видатних жінок та виокремлення ТОП-15 діячок, що найбільше представлені та представляють «обличчя» Харкова.

Завданнями роботи є:

- 1) Окреслення такого концепту як «простір» міста, розгляд його особливостей, конфігурацій та трансформаційних процесів на сучасному етапі;
- 2) Виявлення наявних у міському просторі Харкова маркерів увічнення жіночих імен та створення хронологічних таблиць щодо появи у просторі кожного з маркерів;
- 3) Створення ієрархічної системи жіночих імен за кількісними значеннями знайдених просторо-комеморативних елементів, тобто окреслення харківського «Пантеону героїнь» — списку гідних пам'яті жінок, що тим чи іншим способом відзначилися у творчій, суспільно-політичній, науковій чи-то спортивній діяльності та були вшановані різними комеморативними маркерами у просторі міста;
- 4) Виокремлення ТОП-15 найвизначніших жінок Харкова, «вершини Пантеону героїнь», та аналіз цього списку, що включає в себе наступні питання:
 - Які символічні репрезентації, образи жінок задіюються;

Українки в історії / За заг. Ред. В. Борисенко. К.: Либідь, 2004. 328 с; іл.; Карнацев В. Л. 100 знаменитих харьковчан / Худож.-оформитель Л. Д. Киркач-Осипова. Харьков: Фолио, 2005. 510 с.; Визначні українські жінки: матеріали та гутірки / упоряд.: С. Бура, Д. Чайковський; Спілка української молоді Америки. Нью Йорк, 1967. 114 с. та інші.

¹ Пам'ятні монети України та сувенірна продукція. Національний банк України. URL: <https://old.bank.gov.ua/control/uk/currentmoney/cmcoin/list> (дата звернення: 21.03.2021)

- Чи виявляється серед ТОПу харківського «Пантеону героїнь» наратив про Велику Жінку, наскільки тісний взаємозв'язок та вплив між місцевими та державними уявленнями, списками найвидатніших діячок;
- Чи можна розкрити характеристики, які дозволяють казати про «визначну роль» тієї чи іншої діячки у «Пантеоні героїнь». Хто, коли та чому виділив жінок, що наразі є ТОП-15 особами жіночої статі у просторі Харкова.

Методологія дослідження базується на окремих положеннях структуралістського та постструктуралістського підходів щодо міста та міського простору, в обох з яких використовується семіотична модель місто-текст. Теорія тексту, як і міські студії, знаходиться на перетині кількох дисциплін, що дозволяє застосовувати різні наукові напрями та підходи з соціології, історії, урбаністики, семіотики тощо при дослідженні міського простору.

У роботі використовується концепт «місць» та «меморіалів» пам'яті за П. Нора, відповідно до яких соціальна пам'ять відображається у певних об'єктах або місцях, що мають у собі символічну пам'яттєву складову. Різниця між «місцями» та «меморіалами» у акторах, що їх створюють: «місця» існують на неофіційному рівні соціальної пам'яті, тобто творяться переважно «знизу» серед неформальних суспільних груп, «меморіали» ж є відображенням пам'яті сконструйованої владними установами, що можна назвати офіційним рівнем соціальної пам'яті.

Зважаючи на широку джерельну базу, дослідження реалізовано за допомогою «Google таблиць», це дало змогу візуалізувати зібрану інформацію у вигляді або простої таблички, або хронологічної лінії-графіку. Остання візуалізація являє собою двомірний графік з осями «Роки» (від 2021 до середини XIX ст.) та «Маркер» (це урбаноніми, меморіальні дошки тощо). Така таблиця дозволяє бачити інформацію в динаміці, простежити закономірності в згадках жінок різних джерел залежно від року, чи-то в який період встановили найбільшу кількість меморіальних дошок на честь жінок, та яку назву в різні роки носила та

чи інша вулиця. На даний момент створено вісім листів-таблиць: «Вулиці», «Меморіальні дошки», «Мурали», «Пам'ятники», «Марки і монети», «Пантеон героїнь», «Харків'янки у презентаційних виданнях», «Жіночі імена у путівниках 1991-2020 рр.». Таким чином, у ході дослідження використовувався статистичний метод, методи періодизації та типологізації.

Тема роботи має наукову новизну, бо серед існуючих праць в контекстах міських чи пам'яткових студій, не представлено об'ємних праць з питання дослідження жіночих імен та варіантів їх увічнення в символічному просторі міста.

Тема дослідження була апробована на двох конференціях, 38-й Міжнародній краєзнавчій конференції молодих учених та 74-й Міжнародній конференції молодих учених «Каразінські читання», з останньої є опубліковані тези доповіді¹.

¹ Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 74-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 23 квітня 2021 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С.119-120.

Розділ 1. Проблема конфігурації міського простору Харкова в контексті сучасної урбаністики

Місто та його простір, як об'єкт наукового дослідження, є фокусом уваги міських студій (urban studies) — сфери міждисциплінарних досліджень, до вивчення яких застосовуються методи з соціології, семіології, історії, географії, тощо. Міські студії відносно нова сфера досліджень, але вони мають широкий спектр різних методологічних підходів та напрямів. Говорячи про міський простір, мається на увазі середовище, яке має фізичну та уявну конотації, функції та певну мету; конфігурація міського простору розглядається як «обрис (зовнішньої та внутрішньої) форми» та як «взаємне розташування, розміщення» різних просторів у місті¹.

Серед підходів в методологічно-теоретичному плані особливої уваги у міських студіях заслуговують структуралістський та постструктуралістський напрями, в обох з яких використовується семіотична модель міста — місто як текст. Теорія тексту була сформована на перетині кількох наук як міждисциплінарний напрям та дала змогу розглядати місто не тільки як місце різноманітних процесів (соціальних, політичних, економічних, демографічних, етнічних тощо), але і як взаємопов'язану смислову цілісну послідовність знакових одиниць, що може здійснювати комунікацію². Місто як текст — це «жива» система, яка складається з матеріального, ідейного та символічного компонентів: архітектурних задумів і їх матеріальних втілень, назв вулиць і меморіальних дошок, майданів та рекламних банерів, знаків пам'яті та легенд, анекдотів, офіційних текстів та графіті, муралів, звуків та запахів тощо, зрештою, самих містян і їхніх практик поводження в місті і з містом.

Отже, структуралістське розуміння моделі місто-текст ґрунтується на тезі, що продукти діяльності попередніх поколінь існують як культурно-історичний

¹ Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970-1980. Т. 4. С. 273.

² Снітко І., Курушина М. Автентична та сучасна символіка в архітектурному й культурному просторі міста // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2018. № 26. С. 34.

шар життя предків у символічній формі міського простору¹. Тут ми говоримо про топоніміку, ландшафтні знаки, архітектурні знаки та ментальний образ міста в цілому як стабільну семіотичну систему. Але місто як простір знаків і слідів постійно змінюється: теперішня назва вулиці є знаком, натомість попередня вже стала слідом, який зостанеться у тексті міста-палімпсесту². Теоретик семіології Ролан Барт у своїй статті «Семіологія і урбаністика» зазначав: «Місто — це дискурс, воно є насправді мовою, воно розмовляє зі своїми мешканцями, а ми розмовляємо за допомогою нашого міста, просто мешкаючи в ньому, ходячи вулицями, дивлячись на місто»³. Місто-текст та його компоненти постійно перетлумачуються та інтерпретуються по-різному — це є розуміння за постструктуралістським напрямом дослідження. Постструктуралістський підхід концентрує увагу на текстовій діяльності, яка є процесом формування та зміни сприйняття простору міста. У постструктуралізмі кожен текст є інтертекстом: текст завжди включає багато інших текстів⁴.

В залежності від предметної сфери дослідження міста та його простору, серед напрямів у дослідженнях міських студій виділяється чотири підходи. Перший — «місто як територія» заключає в собі вивчення фізичного середовища міста, його забудови, інфраструктури і топографії, а також аналіз фізичного простору міста у зв'язку з соціальними процесами, що в ньому відбуваються. Другий напрям, найбільше близький до соціології, можна охарактеризувати метафорою «місто як люди»: цей підхід вивчає міське населення загалом та його розподіл на соціальні групи, специфіку міжгрупових відносин. Соціологиня А. І. Денисюк виділяє ще один напрям, суміжний з цих, що вивчає міський спосіб життя та організації буденності. В рамках даного напрямку досліджується урбанізація, а також проводиться порівняльний аналіз сільського та міського

¹ Pirogov S.V., and Kashpur V.V.. The methodological value of the concept "text" for the analysis of the communicative space of the city // *Language and Culture*. 2016, № 1 (7). P. 32-33.

² Цит. за: Міхно Н. К. Особливості (ре)конфігурації публічних просторів у місті: до питання актуалізації проблеми у науковому дискурсі // *Грані*. 2019. Т. 22, № 7. С. 16.

³ Цит. за: Гриценко О. Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України. К.: Вид-во «КІС», 2014. С. 42.

⁴ Pirogov S.V., and Kashpur V.V.. The methodological value of the concept "text" for the analysis of the communicative space of the city // *Language and Culture*. 2016, № 1 (7). P. 32-33.

способів життя¹. Останній напрям досліджує «місто як образ» — тобто семіотичне наповнення міського простору. Саме в рамках цього напрямку семіологічна модель місто-текст дозволяє розглядати місто крізь призму значень певних об'єктів, які пов'язані зі сферою соціальної пам'яті, а також тих знаків і сенсів, які дані об'єкти передають на символічному рівні міського простору. Концепція міста-тексту дає змогу критично читати історії та ідеології, що звучать і замовчуються у змісті та формі об'єктів-меморіалів, а також аналізувати динамічний характер (повторного) внесення пам'яті у простір².

Зважаючи на предмет дослідження даної роботи, звернемося більш детально до останнього напрямку, що вивчає місто як символічно наповнений простір. Цей підхід у наукових роботах має тісні зв'язки зі студіями пам'яті (memory studies), адже місто є палімпсестом, що зберігає у матеріальних та уявних об'єктах сліди минулого. Міський простір та його символічність створюються на основі соціальної пам'яті. Щодо поняття «соціальна пам'ять» існують різні дефініції, в залежності від сегменту «пам'яттєвого дискурсу»³ (історичного, соціологічного, психологічного тощо), тож ми зосередимося на історичній трактовці «соціальної пам'яті», не оминаючи і значень з інших наук, зважаючи на міждисциплінарність досліджуваних студій.

На сучасному етапі студій пам'яті соціальну пам'ять визначають як форму трансляції символічного капіталу певних соціальних груп, тобто їхніх цінностей, уявлень, настанов і в цьому значенні виступає носієм, накопичувачем, зберігачем і відтворювачем в певних процесах усієї зібраної інформації⁴. Виділяють два рівні соціальної пам'яті — офіційний і неофіційний. Перший рівень пам'яті формується цілеспрямовано «згори» владними установами, базуючись на панівній ідеології, конструюється та поширюється переважно через офіційні

¹ Денисюк А.І. Вивчення міського простору: історичний огляд та перспективи аналізу // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. 2010. № 889. С. 139-140.

² Owen J. Dwyer and Derek H. Alderman. Memorial landscapes: analytic questions and metaphors // GeoJournal, 2008, Vol. 73, №. 3, Collective memory and the politics of urban space, p. 166.

³ Киридон А.М. Студії пам'яті у соціогуманітарному мейнстрімі України: осмислення та перспективи // Історична пам'ять. 2015. № 32. С. 10.

⁴ Ковальська-Павелко І. М. Історична і соціальна пам'ять: спільне та особливе // Проблеми політичної історії України. 2018. № 13. С. 282.

канали. Неофіційна пам'ять володіє наступними рисами: формується стихійно «знизу» неформальними структурами, має безсистемний, фрагментарний характер (на відміну від системності офіційного рівня соціальної пам'яті), формується на базі суспільних спогадів шляхом реконструкції, поширюється переважно через міжособистісні контакти¹.

Соціальна пам'ять та міський простір, який символічно наповнюється пам'яттєвим капіталом, першочергово є інструментом політики і використовується соціальними групами для досягнення певної мети², через це простір виступає як конструкт, а процес конструювання можна охарактеризувати поняттям «політика пам'яті». Історикиня О. Гайдай дає наступну дефініцію цьому терміну — «роботу з упорядкуванням пам'яті про минулі події, надання їм сенсу та значень»³; а на думку О. Гриценка політика пам'яті є «цілеспрямованими діями чи утриманням від дій держави (чи іншої публічної інституції, суспільно-політичної сили), що мають на меті формування й утвердження в свідомості суспільства бажаних уявлень про історичне минуле, та вилучення небажаних уявлень, котрі, на погляд суб'єкта політики, не відповідають інтересам спільноти, держави»⁴. Термін «політика пам'яті» є новим у рамках соціально-гуманітарних наук, він може виступати синонімом до схожих за змістом понять «історична політика», «меморіальна політика» тощо. Політика пам'яті характеризується актуалізацією та вибірковістю, фокусує увагу на одних подіях, героях, місцях, ігноруючи інші⁵.

Механізмами політики пам'яті можуть бути «комеморативні стратегії, топонімічні зміни, організація історичної освіти»⁶, конструювання політики пам'яті відбувається також через «місця пам'яті», точніше кажучи через

¹ Ковальська-Павелко І. М. Історична і соціальна пам'ять: спільне та особливе // Проблеми політичної історії України. 2018. № 13. С. 286.

² Цит. за: Киридон А.М. Студії пам'яті у соціогуманітарному мейнстрімі України: осмислення та перспективи // Історична пам'ять. 2015. № 32. С. 11.

³ Гайдай О. Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні. Видання друге. Київ: К.І.С., 2018. С. 13.

⁴ Гриценко О. А. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ: К.І.С., 2017. С. 25.

⁵ Киридон А.М. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.) // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2015. Вип. 15. С. 245.

⁶ Гайдай О. Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні. Видання друге. Київ: К.І.С., 2018. С. 19.

«меморіали», якщо наслідувати розумінню цих понять за П. Нора. Відповідно до його концепції, соціальна (колективна) пам'ять відбивається в так званих «місцях пам'яті», які можуть бути людьми, подіями, будівлями, книгою, традицією — будь-яким предметом з символічною складовою. «Місця пам'яті» удаються моментами історії, що відірвані від ходу історії, але знов повернені до неї; їх слід розуміти у трьох смислах: матеріальному, символічному і функціональному¹. А ось під поняттям «меморіал» П. Нора розуміє те, що створюють офіційні владні установи, щоб зберегти пам'ять про що-небудь: наприклад, надання топонімам імен видатних осіб, встановлення пам'ятників, відкриття музеїв тощо. За його задумом, «місця пам'яті» мають ширший контекст, який виходить за межі уявлень про минуле, відбитих у «меморіалах»². Таким чином П. Нора офіційний і неофіційний рівні соціальної пам'яті визначає як «меморіали» та «місця пам'яті», обидва з яких широко представлені у міському просторі Харкова — тому міський простір постає як носій різних «культур спогаду», які неперервно, зважаючи на динамічність як соціальної пам'яті так і міського простору, створюють унікальний образ (або навіть образи) міста та генерують ідентичність/ості його жителів.

Отже, місто та його середовище виступає як складна цілісна система, що включає в себе різні знаково-символічні, поведінкові та просторово-функціональні взаємодії між містом і людиною. Будь-яка взаємодія відбувається у «просторі» — концепті, що має абстрактне й конкретне значення. Термін «простір» активно використовується в різних смислових дискурсах: міський простір, інформаційний простір, культурний, освітній простір, простір пам'яті тощо — при цьому, незалежно від наповнення, усі простори належать до єдиного соціокультурного простору, який формувався в ході історичної еволюції міста³.

¹ Нора П. Между памятью и историей. Проблематика мест памяти // Франция – память / Пьер Нора, Мона Озуф, Жерар де Пуимеж, Мишель Винок; пер. с фр. Д. Хапаевой. науч. конс. перевода Н. Копосов. СПб.: Изд-во С-Петербург. ун-та, 1999. С. 26-27, 40.

² Інтерв'ю з П. Нора: «Историки поняли, что законы – очень опасная вещь», від 31.01.2010. URL: <https://urokiistorii.ru/article/1049> (дата звернення: 11.03.2021)

³ Киридон А.М. Простір пам'яті інструменталізація поняття // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2013. Вип. 12. С. 204.

Дослідниця А. Ассман наголошує на різниці між простором та «знайомими місцевостями»: «...він розвіданий, виміряний, колонізований, анексований, поєднаний у мережу»¹. Кожен з прикметників описує принципи простору: наприклад, «колонізований» значить «освоєний» індивідами певної спільноти; «анексований» — тобто «підкорений» простір, що використовується тими, хто його формує, для досягнення певних політичних цілей²; «поєднаний у мережу» простір комунікує з іншими просторами та індивідами, що знаходяться у ньому.

Просторово-функціональні та поведінкові взаємодії у місті відбуваються у соціальному, публічному та приватному просторах. Приватний простір постає як середовище, закрите для сторонніх, заборона на вторгнення до якого передбачена законом. Приватний простір це також індивідуальні маршрути, улюблені, наперед визначені місця. Публічний ж простір сприймається як протилежність до приватного: під публічним простором міста розуміють, зазвичай, загальнодоступні, відкриті середовища, що створені владними установами для вільної «комунікації незнайомців»³. Соціальними просторами називаються гібридні простори, який виконує публічні функції⁴, але є більш «природним» середовищем, в якому відбувається загальна життєдіяльність індивідів, політичні процеси в тому числі.

У складі соціального простору виділяється простір символічний (або простір пам'яті), дослідниця А.М. Киридон характеризує його як «ціннісно-наповнений пласт культурної спадщини, який відображає засвоєння, запам'ятовування та відтворення минулого досвіду в системі образів»⁵. Цей символічний пласт матеріально розташований у соціальному просторі, тож символічний простір знаходиться на іншому рівні взаємодій у місті — знаково-

¹ Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / Пер. з нім. К.: Ніка-Центр, 2012. С. 319.

² Гон М. М. Символічний простір: сутність та суб'єкти формування // Прикарпатський вісник НТШ. Думка. 2017. №5-6 (41-42). С. 197-198.

³ Міхно Н. К. Особливості (ре)конфігурації публічних просторів у місті: до питання актуалізації проблеми у науковому дискурсі // Грані. 2019. Т. 22, № 7. С. 16.

⁴ Несинова С. В. Сучасні підходи до вивчення поняття міського «публічного простору» // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції 2017. Том 1. №2. С. 87.

⁵ Киридон А.М. Простір пам'яті інструменталізація поняття // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2013. Вип. 12. С. 208.

символічному, тому він може «накладатися» на публічний простір, бути з ним одним і тим же простором територіально. Символічний простір має тісні зв'язки у дослідженнях та схожість за множинністю дефініцій до соціальної пам'яті. О. Гриценко зазначає, що символічний простір є «радіше метафорою, що характеризує здатність міського простору виражати й комунікувати своїм мешканцям певні ідеологеми та системи цінностей»¹. Символічний простір має властивості мозаїки, він, як і соціальна (колективна) пам'ять, є штучним продуктом — продуктом діяльності політичних і культурних еліт, через це простір виступає як конструкт, про що зазначалося вище. Складниками символічного простору є архітектура, меморіали та пам'ятники, топоніміка, зовнішнє оформлення вулиць та площ, меморіальні події і уявлення про минуле і сучасне, що їх формують згадані складники-елементи простору. «Місця пам'яті», у значенні цього терміну за П. Норою, є таким ж складником, але не синонімом символічного простору.

Отже, символічний простір, базуючись на соціальній (колективній) пам'яті, має конкретні матеріальні знакові об'єкти, які на символічному рівні відображають певні сконструйовані образи з минулого. Такі об'єкти можна назвати ландшафтами пам'яті — тобто це місця або фізичні об'єкти, що існують на фізичному рівні, а функціонують на символічному. Окрім своєї комеморативної ролі, ландшафти пам'яті є туристичними напрямками, слугують як місце для повсякденної діяльності та як місце збору громадян, в тому числі для політичних цілей. Ландшафти пам'яті, розташовані у соціальному, публічному або приватному просторах, не тільки відображають, (ре)конструюють минуле, але і мають змогу формувати, «писати» сучасне і майбутнє. Наприклад, топоніми, з'являючись на адресах, картах та в путівниках, вписуються в наш щоденний словник, як словесний, так і візуальний. Минуле постійно стає частиною міського простору, сприяючи створенню все більшого

¹ Гриценко О. Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України. К.: Вид-во «КІС», 2014. С. 41-42.

міста-тексту¹. Ландшафти пам'яті впливають на те, як люди пам'ятають і інтерпретують минуле, частково завдяки загальному враженню, що вони є неупередженими записами минулого: їхнє розташування в конкретному просторі міста, вагома присутність та величезна кількість фінансового капіталу, що в них вкладається, надають їм відчуття авторитету та постійності².

Є ще кілька важливих теоретичних принципів розуміння ландшафтів пам'яті і символічного простору загалом: так як такі місця та об'єкти зазвичай відображають цінності та світогляди урядових керівників та представників домінуючої соціальної групи, вони, як правило, виключають історії меншин та субкультур або привласнюють їх — таким чином «процес запам'ятовування одночасно супроводжується процесом забування, виключенням інших пам'яттєвих наративів з громадського розгляду і визнання»³. Ландшафти пам'яті, очевидно, представляють історію, але неправильно їх вважати об'єктивними та повністю створеними в минулому — вони також є дзеркалом сучасних подій, проблем та соціальної напруженості — їхні значення та символічне наповнення постійно переписується, випадаючи з ласки громадськості, а також із зростанням та падінням політичних режимів, які завжди використовують державні символи для легітимізації певних націоналістичних інтерпретацій минулого. Хоча більша частина цього переписування робиться тими, хто має владу, цим займаються і звичайні люди. Наприклад, зараз, за словами П. Нора, у багатьох країнах, особливо в перехідних суспільствах, де формуються суверенні національні держави, відбувається так звана внутрішня деколонізація, коли домінантним відображенням минулого (офіційному рівню соціальної пам'яті) протиставляється пам'ять недомінантних соціальних груп⁴. Актори, що несуть цю маргіналізовану пам'ять, переважно

¹ Цит. за: Owen J. Dwyer and Derek H. Alderman. Memorial landscapes: analytic questions and metaphors // *GeoJournal*, 2008, Vol. 73, №. 3, Collective memory and the politics of urban space, p. 167.

² Там само. Рр. 167-168.

³ Цит. за: Owen J. Dwyer and Derek H. Alderman. Memorial landscapes: analytic questions and metaphors // *GeoJournal*, 2008, Vol. 73, №. 3, Collective memory and the politics of urban space, p. 167-168.

⁴ Нора П. Всемирное торжество памяти // *Неприкосновенный Запас*. 2005. № 2. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/vsemirnoe-torzhestvo-pamyati.html> (дата звернення: 21.01.2021)

вилучені з процесу та не мають впливу рішення щодо формування політики пам'яті. Тому, важливо розуміти, що вивчаючи символічний простір та комеморативні практики у міському просторі, не треба розглядати їх як єдиний процес, який відображає погляди всіх мешканців міста і репрезентує саме їхні уявлення про минуле¹.

Однією з головних функцій ландшафтів пам'яті є збереження цілісності суспільства та державного устрою шляхом маркування сакральних міст та зведення пантеонів видатних діячів. Коли відбуваються докорінні зміни політичних інститутів (наприклад, розпад СРСР та становлення незалежної суверенної України), відбувається ревізія, а врешті трансформація соціальної пам'яті — вилучаються певні сюжети минулого і включаються нові. Держава здобуває «монополію на меморіальну політику»: оновлене уявлення про минуле відображається у підручниках, нових ритуалах та святкуваннях, у нововстановлених (та вже наявних) елементах символічного простору. «Влада — це символ і вона виражається символами»² — символи легітимізують право на владу тих чи інших політичних акторів. Крім того, ландшафти пам'яті починають транслювати ті смисли та символи, які «сприяють самоідентифікації громадян на ґрунті нових цінностей і переосмисленого минулого»³.

Сучасне українське місто, до яких відноситься і Харків, має важливу особливість, що має безпосередній вплив на формування символічного простору: з одного боку, це місто, яке відчуває вплив глобальних тенденцій, які поступово впроваджуються у просторі, з іншого боку, місто має радянське минуле (з міцним корінням) та відповідну специфіку організації простору. При цьому, події, що відбулися в Україні (революція Гідності, війна на сході країни) викликають потребу в увічненні пам'яті про загиблих героїв, про нові сакральні місця,

¹ Серeda В.В. Місто як *lieu de memoire*: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2008. Вип. 2. С. 74-75.

² Дымерец Р. Власть символов и символы власти в современной культуре // Международные чтения по теории, истории и философии культуры. Вып. 8. Символы, образы, стереотипы: исторический и экзистенциальный опыт. СПб., 2000. С. 130.

³ Гон М. М. Символічний простір: сутність та суб'єкти формування // Прикарпатський вісник НТШ. Думка. 2017. №5-6 (41-42). С. 198.

символи та явища. Це все активізувало та поглибило майже призупинені останніми десятиліттями процеси зміни символічного простору в країні, прикуло увагу до цього питання громадськості, державних органів, наукової спільноти¹. Таким чином, наразі Харків зазнає значних змін, відбувається переформатування символічного простору, які можна охарактеризувати такими процесами як: деідеологізація (або ідеологічна деколонізація соціальної пам'яті, конкретно — декомунізація, але не тільки), вже згадана внутрішня деколонізація за означення П. Нора, локалізація (встановлення ландшафтів пам'яті місцевим діячам та подіям) та розбудова національного простору пам'яті.

Описані процеси змін у міському просторі Харкова на пряму пов'язані з трьома чіткими хронологічними пластами, що простежуються у символічному просторі міста:

1. Дорадянський пласт. Є найбільш сталим пластом, що складається з ландшафтів пам'яті історико-літературним та культурним діячам XIX-XX ст.;
2. Радянський пласт. Вагомий і невід'ємний у символічному просторі вітчизняних міст. Саме цей пласт зазнає деідеологізації у формі декомунізації, де стоїть завдання визначення комуністичного спадку² і витиснення неналежних радянських просторів пам'яті як рудиментів. Декомунізація поступово та частково реалізовувалася впродовж усього періоду незалежності, але після прийняття Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» набула широкого розмаху;
3. Національний пласт. Акцент на історії про «Україну та українців»: увічнення пам'яті про Голодомор як геноцид українського народу, практики «показаченої пам'яті», увічнення героїв Небесної Сотні тощо.

¹ Малес Л. В. Декомунізація столиці: зміни в урбанонімії (методи, перші результати) // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2016. № 36. С. 63.

² Там само.

Саме після подій 2014 р. цей пласт стає домінуючим серед інших. Ядром українського простору пам'яті стає комплекс з ландшафтів пам'яті та меморіально-освітньої політики, які символічно відсилають переважно до державної незалежності України сьогодення, але також до прагнення цього від раннього Нового часу¹.

Харків, як перша столиця УРСР (слід від образу якої донині зберігається в уявному та фізичному рівнях символічного простору, а також прослідковується в суспільно-політичних рішеннях міської адміністрації), в радянську добу мав дуже високий рівень ідеологізації символічного простору, але й зараз, навіть після процесу декомунізації, в місті не зникає той меморіальний текст, що був написаний за радянську добу. Серед багаточисленних прикладів можна назвати наступні: на Харківському мосту в 1954 р. до 300-річчя «возз'єднання України і Росії» (міф, сформований у радянські часи) був встановлений пам'ятник, зображаючий двох чоловіків, росіянина і українця, — цей пам'ятник стоїть й понині; а на погрудді Б. Хмельницькому, який хоч і був споруджений вже за період незалежності, вигравійовано напис «8 січня 1654 р. Переяславська Рада прийняла рішення про воз'єднання України з Росією» — на підтримку того ж міфу. І серед міських топонімів радянський міський текст тримає свої позиції, конфронтуючи як з процесами офіційної політики декомунізації, так і з неофіційною внутрішньою деколонізацією пам'яті: вже в третій раз міська рада перейменовує проспект П. Григоренка на пр. Маршала Жукова².

Якщо говорити про політику пам'яті як на рівні країни, так і на рівні міста, то, за словами дослідника В. Тимінського, з початку 1990-х років пострадянські міста знаходяться у невизначеному стані «продовженого теперішнього», так і не

¹ Міхно Н. Семантика «радянського/пострадянського/українського» в просторі сучасного українського міста: досвід ментального картографування // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2018. № 39. С. 190-193.; Кислюк К.В. Трансформації меморіального простору і меморіальних практик в Україні періоду незалежності // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2016. № 2. С 4-7.

² Верещака М. Харківська міськрада втретє перейменувала проспект Григоренка на Жукова // Суспільне. Харків. 2021. 24 лютого. URL: <https://suspihne.media/107810-harkivska-miskrada-vtrete-povernula-prospekt-grigorenka-na-zukova/> (дата звернення: 21.03.2021)

сформувавши концепцію свого майбутнього¹. За цією стратегією місто «розвивалося» за старими схемами, штучно відтворювалися попередні моделі урбаністичних просторів, що вже не відповідали потребам жителів та взагалі часу. Тим не менш, процес декомунізації призвів до помітних перетворень міського простору Харкова, які були спричинені як загальнонаціональною політикою пам'яті, так і діяльністю місцевих акторів (що також активізувало процес локалізації). Перейменування урбанонімів, демонтаж/знесення та зведення різних ландшафтів пам'яті є частиною ідеологічної деколонізації соціальної пам'яті, в межах якої не тільки видалялися радянські персоналії та символіка, але це також очистило міський символічний простір для включення до нього нових національних(легітимних) символів, локальних героїв тощо².

Важливу роль на початку офіційного процесу декомунізації відігравали дії активістів, саме вони звалили пам'ятники Леніну та М. Рудневу, змінили деякі пам'ятні таблички тощо. Це вагома зміна, зважаючи на те, що громадськість протягом тривалого часу здебільшого не мала суттєвого впливу на рішення щодо міського простору. Але, говорячи про Харків, залучення жителів, через громадські слухання, до обговорення питань щодо простору міста є поки що доволі рідким явищем. Так, наприклад, бутафорським вийшло слухання щодо перейменування топонімічних об'єктів в 2016 році, коли до голосування запросили громадськість та науковців, в тому числі фахових істориків, але це була лише спроба віднайти додаткові аргументи під вже готові рішення³.

Окремо постає питання сприйняття жителями Харкова змін простору міста та їхніх взаємовідносин, контактування з простором та у ньому. Дослідники, що займаються вивченням публічних просторів, зазначають, що «у міському повсякденному житті відбувається війна всіх проти всіх, основною метою якої є

¹ Тимінський В. Пострадянське місто як урбаністичний феномен: Проблеми постіндустріального розвитку // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. 2013. Вип. 9. С. 258.

² Ганаба С. О. Символічний простір міста як простір пам'яті // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. 2016. №.6. С. 6-8.

³ Посохов С.І. Професійні історики і політика пам'яті в харківському регіоні (Доба незалежності України) // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історик на зламах історії: досвід переживання. міжвуз. зб. наук. Праць / ред. кол.: О. І. Журба (відп. ред.) та ін. Д., 2017. С. 281.

публічний простір»¹. А дослідники К. Нокс та К. Ворпол наголошують, що публічні простори проходять процес диверсифікації², тобто розширення різноманітних сторін їх використання: публічний простір має бути гнучким, адаптивними та реагувати на соціальні зміни та потреби жителів міста, бо нові форми та способи міського життя потребують нових просторів. Міський простір українських міст також поступово змінюється, проходить різні процеси трансформації, як-от диверсифікації або реконфігурації (зміна зовнішньої форми та взаємного розташування просторів); як вже зазначалося вище, публічні простори відновлюють свої політичні функції — вони стають територіями революцій, протестів та маршів, «конфлікту пам'ятей». З іншого боку, говорячи про сприйняття громадянами ландшафтів пам'яті як окремих міських об'єктів (окремо від публічного простору), то можна казати про нейтральне відношення до них мешканців міста: їм не надають високого значення, у відношенні з іншими об'єктами міського простору; серед мешканців поширена практика намічання зустрічі коло ландшафту пам'яті (наприклад, пам'ятнику), в такому разі вони постають не як транслятори соціальної пам'яті, а лише як елемент фізичного простору³. Але, треба зазначити, що реакція на ті ж топонімічні перейменування під час політики декомунізації мала далеко не нейтральний характер: так, в цілому українці перейменування радше не підтримували (57%), ніж підтримували (35%), а ставлення до перейменування на сході і півдні України переважно було негативним, на відміну від заходу⁴.

Отже, міські студії, як сфера міждисциплінарних досліджень, має широкий спектр підходів та напрямків вивчення міського простору, його конфігурацій та функціонування. Зважаючи на предмет даного дослідження, головним акцентом постає розглядання міста як тексту, що може промовляти через свій простір у

¹ Мезенцева Н., Пальчук М. Публічні простори міст-осмислення через призму зарубіжного дискурсу // Економічна та соціальна географія. Київ, 2016. Вип. 76. С 25.

² Цит. за: там само.

³ [Текст без зазначення назви та автора]

⁴ Ставлення до окремих історичних постатей та процесу декомунізації в Україні // Соц група Рейтинг. 2016. 17 листопада. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/otnoshenie_k_otdelnym_istoricheskim_lichnostyam_i_processu_dekommunizacii_v_ukraine.html (дата звернення: 21.03.2021)

фізичних об'єктах культурно-історичну спадщину жителів. Вивчаючи «місто як образ», тобто символічне наповнення міського простору, важливо розуміти тісний зв'язок цього підходу зі студіями пам'яті, конкретніше — з вивченням соціальної пам'яті як такої та способів її відображення у місті. Соціальна пам'ять та міський простір, який символічно наповнюється пам'яттєвим капіталом, першочергово є інструментом політики і використовується соціальними групами для досягнення певної мети¹, через це простір виступає як конструкт, а процес конструювання можна охарактеризувати поняттям «політика пам'яті». Тим не менш, міський простір все більше починає відображати простори пам'яті різних груп населення, які формують певні ідеї, що впливають на рішення щодо політики пам'яті. З огляду на перераховані підходи, фокус подальшої роботи буде зосереджений в рамках моделі міста-тексту, який має фізичне середовище та відповідне йому символічне наповнення. Під фізичним середовищем розуміються ландшафти пам'яті Харкова, що пов'язані як з офіційним, так і з неофіційним рівнями трансляції соціальної пам'яті, а їхнє символічне наповнення — це ті знаки та смисли, образи минулих подій та героїв, що дані об'єкти передають.

¹ Цит. за: Киридон А.М. Студії пам'яті у соціогуманітарному мейнстрімі України: осмислення та перспективи // Історична пам'ять. 2015. № 32. С. 11.

Розділ 2. Варіанти увічнення жінок у символічному просторі міста Харкова

Як було з'ясовано в попередньому розділі, місто та його простір є продуктом (або конструктором) життєдіяльності людини, а отже місто відображає власну історію, повідує про минулі та сучасні цінності соціальних груп, що мають вплив на політику пам'яті міста. Як офіційні репрезентації минулого, що продукують домінуючі групи, так і альтернативні моделі минулого, створені іншими акторами, вписуються за допомогою знаків та символів, які у міському просторі, зазвичай, представлені у ландшафтах пам'яті: пам'ятниках, меморіальних дошках, спорудах, знаках, — а також у ритуалах та святах, різноманітних наративах, в тому числі міфах, урбанонімах тощо. Ці маркери кодують пам'ятні історичні події, персоналії, традиції у міському просторі, вони постійно підтримують та відтворюють «досвід й надбання історичного минулого у практиках сьогодення й проєкціях майбутнього»¹. Це символічно-пам'яттєве маркування міського простору можна означити як процес меморалізації або увічнення певних подій або постатей, в нашому випадку, видатних жінок через практики створення фізичних і символічних об'єктів, заходів та нарацій.

В рамках даного дослідження до аналізу залучаються окремі елементи маркування міського простору Харкова, які можна об'єднати у декілька груп: ландшафти пам'яті (пам'ятники та бюсти, меморіальні дошки, мурали, музеї), меморіальні події (конференції, фестивалі тощо), меморіальне найменування (вулиці, окремі інституції), та інформаційно-довідкові і презентаційні видання (путівники, науково-популярні видання «100 знаменитих харків'ян» тощо). Всі перелічені маркери меморалізації жінок у міському просторі пов'язані між собою та взаємопосилуються: так, жінок, на честь яких названо вулицю, зазвичай увічнюють й в меморіальній дошці або споруджують пам'ятник. Постає питання, а який з маркерів є більш важливим, більш вагомим у практиці меморалізації та

¹ Ганаба С. О. Символічний простір міста як простір пам'яті // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. 2016. №6. С. 7.

найкраще виконує свою роль — увічнення пам'яті про особу у міському просторі? На думку таких дослідників, як В. Середа та М. Азар'яну¹, практика надання урбанонімам комеморативних назв, в тому числі присвоєння імен видатних осіб вулицям та площам міста, певною мірою відіграє навіть більшу роль у методах політики пам'яті, ніж пам'ятники та меморіальні дошки. Топоніми більше інтегровані в повсякденність містян, бо мають не тільки символічну функцію, але й утилітарну — просторового маркера, до якого мешканці звертаються, коли заповнюють документи, пояснюють місцезнаходження певних об'єктів на мапі міста тощо. З іншого боку, пам'ятники потребують більших ресурсів, в тому числі грамотного розташування у міському просторі, тому можна припустити, що сам факт встановлення пам'ятника на честь певної діячки або діяча свідчить про його значний внесок у розвиток міста. Але, як топоніми, так і пам'ятники, у разі відсутності комеморативних заходів щодо них (тобто періодичне відтворення, підтримування пам'яті про них) можуть стати «німими» назвами та об'єктами у просторі, втративши свої функції транслятора минулого.

Отже, перша група елементів комеморативного маркування міського простору складається з ландшафтів пам'яті — місць або об'єктів у просторі міста, що існують у фізичній формі, а функціонують на символічному рівні. До ландшафтів пам'яті в даному дослідженні відносяться меморіальні дошки, пам'ятники та бюсти, споруджені на честь жінок, а також мурали та музеї.

Тримуючись зазначеної послідовності, почнемо з першого елементу комеморативного маркування простору Харкова — меморіальних дошок. Меморіальні дошки, або пам'ятні таблички, являють собою плиту з довговічного каменю або металу, які, за означенням Харківської міської ради 2015 р., «встановлюються на фасадах, в інтер'єрах будівель, споруд і на закритих територіях, пов'язаних з історичними подіями, життям і діяльністю видатних

¹ Цит. за: Міхно Н. Семантика «радянського/пострадянського/українського» в просторі сучасного українського міста: досвід ментального картографування // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2018. № 39. С. 189-190.

громадян.... Встановлення меморіальних дошок та інших пам'ятних знаків є формою... вшанування пам'яті видатних осіб, які зробили вагомий внесок в розвиток міста Харкова або країни, в знак великої поваги до їх громадської, професійної та іншої діяльності»¹. Таким чином, меморіальні дошки розповідають і нагадують певну історію міста через пошанування окремих осіб та подій.

Пам'ятні дошки поєднують в собі зображальну та речову форми вираження: на дошках часто зображують портрет особи, на честь якої вони були встановлені, наводять дати її життя, стислі біографічні відомості, в яких й розкривається зв'язок особи з даним будинком (проживала, навчалася, працювала тощо) та іноді також зображають якийсь знак чи символ, що відповідає сфері діяльності особи, на честь якої відкрито меморіальну дошку.

Меморіальні дошки можуть виконувати три функції, зазначимо їх за ієрархічним зростанням²:

- Історико-меморіальна. Меморіальна дошка спрощує минуле, робить історію більш наочною та ближчою до громадян, це дає можливість зриміше уявити ту чи іншу епоху через зміст події чи рядок біографії видатної особи;
- Художньо-естетична. Підкріплює історико-меморіальну функцію через використання та трансляцію певних шрифтів, стилів оформлення дошки та самого меморіального(модульного) тексту, який сам по собі стає «фактом мистецтва»³;
- Інформаційно-комунікативна. Ґрунтується на попередніх двох функціях, та виконується завдяки меморіальному тексту, який у філології окреслюють як модульний текст — концепт, своєрідна цілісна

¹ Рішення Харківської міської ради «Про затвердження Положення про порядок встановлення в місті Харкові пам'ятних знаків» № 1936/15. 2015. URL: <http://kharkiv.rocks/reestr/641585> (дата звернення: 21.01.2021)

² Беседина Е.А., Буркова Т.В. "город должен говорить...": мемориальная доска как знак коммеморации и коммуникации в социокультурном пространстве // Люди и тексты. Исторический альманах. 2014. № 6. С. 157-158.

³ Быкова Е.В. Модульный текст в массовой коммуникации: закономерности речевой организации: автореф. дис... д-ра филол. наук. СПб. 2012. С. 28.

форма подання знань та мислення, який, за словами Б. А. Успенського¹, може встановити з масовим глядачем «живий зв'язок», що підсилює історико-меморіальну функцію пам'ятної дошки.

Саме меморіальні дошки за кількістю серед ландшафтів пам'яті найбільше представлені у міському публічному просторі Харкова. Така масовість пов'язана з загальною компактністю та дешевизною, відносно інших комеморативних знаків, а також пам'ятну дошку доволі легко вписати до архітектурного міського ландшафту. Зазначені чинники відносної доступності та легкості встановлення сприяли активному використанню меморіальних дошок радянською, а потім українською владою в якості одного з головних інструментів політики пам'яті². З іншого боку, велика кількість, можливість швидкого встановлення та демонтування та відсутність загального реєстру усіх відкритих пам'ятних дошок у Харкові значно ускладнює їх виявлення. До того ж, дошки не застраховані від пошкоджень та викрадень, тільки 14 з більше ніж 500 дошок внесені до Переліку пам'яток історії місцевого значення³.

На сьогодні є кілька різних джерел та баз даних, якими можна скористатися для пошуку певних меморіальних дошок у Харкові. Зважаючи на те, що предметом даного дослідження є наявні варіанти меморалізації видатних жінок у символічному просторі Харкова сьогодення, у пригоді стали довідково-інформаційні видання від Харківської обласної універсальної наукової бібліотеки щодо нових пам'яток історії та культури Харківської області, які виходять з 1997 р. за матеріалами періодики⁴. Найбільш вичерпним для даної роботи став інтернет-проект відділу «Україніка» імені Т. Г. Шевченка

¹ Цит. за: Беседина Е.А., Буркова Т.В. "город должен говорить...": мемориальная доска как знак коммеморации и коммуникации в социокультурном пространстве // Люди и тексты. Исторический альманах. 2014. № 6. С. 160-161.

² Серeda В.В. Місто як lieu de memoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2008. Вип. 2. С. 84-85.

³ Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва в Харківській області, включених до списків (переліків) пам'яток історії та культури республіканського чи місцевого значення відповідно до Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури». URL: http://www.spadschina.kh.ua/assets/files/Reestri/10.06.2019_perelik_ist.pdf (дата звернення: 21.02.2021)

⁴ Наприклад, Казанцева, Н. Ю. Нові пам'ятники історії та культури Харківської області. Оглядова довідка за матеріалами періодичних видань 2012 року та інтернет-ресурсів. Харків, 2012. Вип. 16. Архів: http://old.region.library.kharkov.ua/region_view_info.php

Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка «Історія Харкова у пам'ятних дошках. Фактографічні та бібліографічні відомості»¹, де зібрана база даних усіх знайдених меморіальних знаків на теренах Харкова і області.

Отже, в ході дослідження було створено графік з лінією часу, на якій позначалися роки відкриття меморіальних дошок на честь жінок. Пам'ятні дошки на честь жінок почали встановлювати переважно вже за часів незалежності: перша така дошка була встановлена в 1991 р., остання — у 2020 р. Усього було виявлено 25 меморіальних дошок на честь 26 жінок, не враховуючи п'ятьох дошок, у яких невідомий рік встановлення². Знайдені меморіальні дошки присвячені 14 жінкам творчих професій, з них 5 письменниць та поетес та 5 актрис; 6 вчених, з яких 4 лікарки; 4 жінки, пов'язані з різними військовими діями на теренах України; 1 просвітительці та 1 спортсменці. З двадцяти шістьох жінок десятеро харків'янок за народженням: В. Маслюченко, К. І. Шульженко, В.А. Каринська, Л.Б. Хавкіна, Л. М. Гурченко, С.В. Гризодубова, В.Ф. Харитонova, Я. Чернова, Л. М. Намєстнікова, М.Т. Кисляк.

Зазначені пам'ятні дошки переважно мають прямокутну форму горизонтальної орієнтації та складаються з невеликого меморіального (модульного) тексту, що конкретно описує досягнення жінки, і як вона пов'язана з будинком, на якому дошка розташована, та іноді також додається зображення певного знаку, що містить у собі приховані сенси (які зазвичай розповідають про сферу діяльності харків'янки), чи-то зображає її портрет. Наприклад, дошка на честь Х.Д. Алчевської має барельєф відкритої книги, що символізує просвіту, знання³, дошка С.В. Гризодубової має на фоні літак та 2 медалі — Героя

¹ Історія Харкова у пам'ятних дошках. Фактографічні та бібліографічні відомості. 2015-2019. URL: <http://mevorydoskikharkov.blogspot.com/> (дата звернення: 21.02.2021)

² Див. Додатки, мал. 1. Google таблиця «Жіночі імена у символічному просторі Харкова» Харкова», лист «Головна». URL: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1al7zP-cPe6HP0JOKi1yxqnAm0pj8QAB37ETfSAfttmc/edit?usp=sharing>

³ Алчевська Х. Д. // Історія Харкова у пам'ятних дошках. URL: http://mevorydoskikharkov.blogspot.com/2015/10/blog-post_13.html (дата звернення: 10.02.2021)

Радянського Союзу та Героя Соціалістичної праці¹, а табличка на школі Л. Гурченко зображає її портрет на кіноплівці, що відповідає справі її життя – кіноактерство². Загалом, п'ятнадцять меморіальних дошок з двадцяти шістьох зображають портрет жінки або у гравійованій, або в барельєфній формі. Деякі з пам'ятних табличок виконані на темних кам'яних плитах у техніці фотокераміки, що традиційно використовується для оформлення надгробків — це в свою чергу нівелює художньо-естетичну функцію дошки, робить її неоригінальною ланкою міського символічного простору³.

Меморіальні дошки, зважаючи на відносну легкість їх встановлення, можуть бути ініційовані як міською владою, так і будь-якою соціальною групою. Наприклад, меморіальну дошку на честь К.І. Шульженко, що встановлено у 2003 р. на фасаді Палацу культури ХЕМЗ, де влітку 1925 р. відбувся виступ народної артистки СРСР, було споруджено за кошти фонду «Спаси и сохрани»⁴; а пам'ятну табличку Лесі Українці було встановлено за допомогою зусиль харківських членів Всеукраїнської спілки краєзнавців і обласного відділення Конгресу української інтелігенції⁵. Таким чином, доступність та можливість встановлення меморіальних дошок різними соціальними групами дозволяє зарахувати дошки до числа «місць пам'яті», які за П. Нора, являють собою «будь-яку значущу єдність, матеріального або уявного порядку, що волею людей або роботою часу була перетворена на символічний елемент наслідування пам'яті певної спільноти»⁶.

¹ Гризодубов С. В., Гризодубова В. С. // Історія Харкова у пам'ятних дошках. URL: http://mevorydoskikharkov.blogspot.com/2015/08/blog-post_18.html (дата звернення: 10.02.2021)

² Гурченко Л. М. // Історія Харкова у пам'ятних дошках. URL: http://mevorydoskikharkov.blogspot.com/2015/07/blog-post_3.html (дата звернення: 10.02.2021)

³ Вовк О. Меморіальні дошки Харкова, присвячені Другій світовій війні: хронологія, типологія, топографія // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2020. № 57. С. 284-285.

⁴ Казанцева, Н. Ю. Нові пам'ятники історії та культури Харківської області. Оглядова довідка за матеріалами періодичних видань (за 2003 рік). Харків, 2006. Вип. 6. URL: http://old.region.library.kharkov.ua/lib_druk.php?id=168 (дата звернення: 10.02.2021)

⁵ Казанцева, Н. Ю. Нові пам'ятники історії та культури Харківської області. Оглядова довідка за матеріалами періодичних видань за 1999 - 2001 роки. 2003. Вип. 4. URL: <http://library.kharkov.ua/libdruk/LibKh-00000000127.pdf> (дата звернення: 10.02.2021)

⁶ Цит. за: Вовк О. Меморіальні дошки Харкова, присвячені Другій світовій війні: хронологія, типологія, топографія // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2020. № 57. С. 282.

Отже, невелика пам'ятна табличка на честь видатних осіб є значним елементом у комеморативному маркуванні міського простору, вона створює певний міський текст і здатна розповісти про історію міста більше, ніж здається на перший погляд. Адже дошка виділяє конкретну людину з поміж інших, становиться самотійною перлиною (репрезентації) історії міста; пам'ятна табличка існує на фасаді тієї споруди, в якій народилася, жила або працювала людина — це посилює усі три функції меморіальної дошки (історико-меморіальну, художньо-естетичну та інформаційно-комунікаційну), робить героїв та героїнь минулого більш живими, а звичайні будівлі — цінними.

В рамках ландшафтів пам'яті виділяємо наступний елемент в міському символічному та фізичному просторі — пам'ятники. Їх можна вважати найбільш наочними, бо такі монументальні твори споруджуються з метою увічнення найвизначніших подій та діячів минулого у публічних місцях, відкритих для широкого загалу. Крім того, як зазначалося вище, в більшості випадків самий факт встановлення пам'ятника на честь певного діяча свідчить про значний його внесок у розвиток міста (через вищу вартість спорудження відносно меморіальної дошки, та у зв'язку із тим, що пам'ятник ще треба грамотно вписати у існуючий міський ландшафт). Головною функцією монументальних споруд є відтворення соціальної пам'яті спільноти, але, водночас, вони мають різні ролі: туристичного об'єкту, просторово-естетичного місця повсякденності містян, а також можуть виконувати політичну роль. В попередньому розділі зазначалося, що ландшафти пам'яті, до яких відносяться пам'ятники, зазвичай відображають історію, що пишеться представниками домінуючої соціальної групи, тож «процес запам'ятовування одночасно супроводжується процесом забування»¹, але ці процеси можуть супроводжуватися й етапами пригадування. Так, А. Ассман визначає пам'ятник на честь визначної події чи діяча як продукт осмисленої історії, що сам стає фактом історії, що має вплив на теперішній та

¹ Цит. за: Owen J. Dwyer and Derek H. Alderman. Memorial landscapes: analytic questions and metaphors // *GeoJournal*, 2008, Vol. 73, №. 3, Collective memory and the politics of urban space, p. 167-168.

майбутній стан суспільства¹. Виконуючи свою основну функцію, тобто збереження та передача у спадок наступним поколінням пам'яті про особу, пам'ятники постають як групи «ідеальних людей з каменю»². Таким чином, пам'ятники транслують соціальні (та політичні) цінності суспільства, які відображають те, що саме мешканці міста хочуть зберегти, увічнити для потенційних «глядачів»³.

Пам'ятники на честь видатних людей найчастіше складаються з двох основних частин: постаменту різної форми та розміру і скульптурного портрету. Останній, у свою чергу, може бути вирішений у формі статуї або бюсту, набагато рідше — голови. На постаменті як правило наводиться ім'я та прізвище увічненої особи, часто також — роки її життя, рід занять, заслуги. Для пошуку існуючих монументальних споруд на честь жінок у Харкові використовувалася електронна база даних «Символічний простір міст Східної та Південної України», що зібрана у рамках проєкту «CityFace: Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу» (Сайт проєкту <https://cityface.org.ua/>) та вже зазначені вище довідково-інформаційні видання від Харківської обласної універсальної наукової бібліотеки щодо нових пам'яток історії та культури Харківської області.

В рамках дослідження було виділено 21 монументальну споруду⁴, що мають форму жіночого тіла, зображають образ чи присвячені конкретній особі, 12 зі споруд, тобто більше половини, є частиною комплексу-«саду споруд» чи алеї пам'ятників/бюстів, а не окремим композиційним монументом. Звернемося спочатку до огляду монументів, що мають у собі форму або образ жінки. Багато в чому варіації пам'ятних споруд сучасності, що зображають жінок, детерміновані радянською монументальною традицією, адже радянський період є вагомою і невід'ємною частиною історії Харкова. Дослідники пам'ятників як

¹ Цит. за: Ніколенко Д., Конфлікт пам'ятей у публічних просторах міста // (Не)Задоволення публічними просторами. Урбаністичні Студії III / С. Шліпченко, І. Тищенко. (упор.). К.: Всесвіт, 2016. С.266.

² Цит. за: Шліпченко С. DeCom Job: Кілька загальних міркувань щодо специфіки процесів декомунізації у просторах міста // City History, Culture, Society. 2017. № 2. С. 156.

³ Там само. С. 155.

⁴ Див. Додатки, мал. 2.

міст пам'яті, що були споруджені в СРСР у другій половині XX ст., зазначають, що, на відміну від чоловічих скульптурних образів, які у композиційній побудові схиляються до масивних форм та гострих кутів, жіночі монументальні фігури переважно споруджуються з більшою пластичністю, овально-випуклими формами у зображенні одягу та рухів тіла, що показують жіночність та чуттєвість, які здатні привернути увагу глядача. Щодо конкретних образів, то жіночі постаті нерідко «використовувалися для репрезентації форми патріотизму, яка підкреслювала любов жінок, їх відданість чоловікам — тим, хто пішов на фронт, — і показувала їх самовідданість в тилу. ...Жінка була покликана стати сполучною ланкою між державою і сім'єю, позначивши тим самим прагнення режиму зміцнити єдність нації в роки війни»¹. Слід зазначити, що візуальний образ жінки як «матері-Батьківщини» бере свій початок в образі Богородиці, та простежується ще з часів закладання мозаїки Оранти у Софійському соборі в Києві, «берегині стольного граду і всієї країни», проте більшого розвитку образ набув саме за радянські часи.

Така персоніфікація національних трагедій у жіночому образі «служує більш емоційному її сприйняттю, репрезентуючи в жіночій молодій фігурі жінки-матері вразливість та беззахисність цілої нації»². Символічна «Батьківщина-Матір» існує і в українському національному просторі: наприклад, монументи незалежності України на Майдані незалежності в Києві та «Україна, що летить» на Майдані Конституції в Харкові (остання представлена в вигляді давньогрецької богині перемоги Ніки). Серед образів, що уособлюються в постаті жінки в монументальних спорудах у символічному просторі Харкова можна навести наступні: берегиня-матір (Меморіал жертвам геноциду вірменського народу, Меморіальний комплекс пам'яті жертв

¹ Пересьолкова Я. Мархайчук Н. Пам'ятники на братських могилах як візуалізація колективної пам'яті про Другу світову війну (на прикладі скульптур на братських могилах Харківщини II пол. XX ст.) / за наук. ред. проф. Ольги Колястрок. Х.: Раритети України, 2018. С. 90; Тимофеев М. Помни о Матери-Родине! Конкурирующие места памяти // Лабиринт. Журнал социальногуманитарных исследований. 2015. № 4. С.60.

² Кобченко К. Жіночі обличчя сучасної пам'яті українців про Другу світову війну на прикладі міського простору Києва // HEINRICH-BÖLL-STIFTUNG. 2020. 15 травня. URL: <https://ua.boell.org/uk/2020/05/15/zhinochi-oblichchya-suchasnoi-pamyati-ukrainciv-pro-drugu-svitovu-viynu-na-prikladi> (дата звернення: 21.02.2021)

Голодомору в Україні), еталон жіночності, образ гармонії та краси (Скульптура "Харків'янка з минулого", Монумент "вогонь знань"), студентки/вчительки та образ науки (Скульптурна композиція "Минуле, теперішнє та майбутнє Медицини та Медичної освіти", Пам'ятник учительці, Пам'ятник (портрети) викладачам і студентам юридичного інституту) та інші.

Перейдемо до пам'ятників, що споруджені саме на честь конкретної жінки — таких споруд десять: К.І. Шульженко (погруддя та пам'ятник, 2001 та 2019 рр. встановлення), Л.Т. Малій (бюст, 2019 р.), Л.М. Гурченко (пам'ятник, 2018 р.), Г.О. Нікітіній (два бюсти, 1958 та 1968 рр.), У.М. Громовій та Л.Г. Шевцовій (бюсти на алеї героїв-молодогвардійців, 1965 р.), З.А. Космодем'янській та О.К. Убийвовк (бюсти на скульптурній алеї комсомольців-героїв, де також є бюст Г.О. Нікітіній, 1958 р.). Таким чином, міський простір Харкова має у собі пам'ятники жінкам радянського символічного пласту, який представлений офіційними героїнями часів Другої світової війни, а також пам'ятниками, спорудженими у добу незалежності, що присвячені актрисі, співачці та лікарці-вчених, що отримали визнання за часів СРСР. Цікаві також розташування монументів, споруджених за часів незалежності¹. Так, погруддя К.І. Шульженко споруджено біля Музею видатних харків'ян ім. К.І. Шульженко, а погруддя Л.Т. Малій — біля Інституту терапії імені Л. Т. Малої НАМН України на вулиці, що також носить ім'я Любові Трохимівни; скульптура К.І. Шульженко в формі статуї розташована у центрі міста, в саду Т.Г. Шевченка поряд з композитором І.О. Дунаєвським, не так далеко знаходиться й пам'ятник Л.М. Гурченко в центрі скверу. Цей пам'ятник є найбільшим за розміром, найкращим за композицією та естетичним оформленням з усіх згаданих монументів.

Що стосується монументальних споруд радянського пласту, то, зважаючи на те, що ландшафти пам'яті є дзеркалом сучасних подій, цінностей та авжеж певної політики пам'яті, та того, що деякі ланки історії та об'єкти у просторі можуть переписуватися або починати сприйматися по-іншому, можна казати, що

¹ Див. Додатки, мал. 11. Google карта «Пам'ятники на честь видатних жінок» URL: https://www.google.com/maps/d/u/0/edit?mid=1hpQosmyKUIY_cTqSck02P_QRXNkHFhyu&usp=sharing

згадані пам'ятники радянського пласту виступають як «німі» актори простору, вони не є ані частиною повсякденності мешканців міста, ані частиною туристичного напрямку. Вони, хоча і репрезентують героїко-трагічну пам'ять про Другу світову війну, тим не менш не підкріплюються відповідними практиками та ритуалами відтворення пам'яті про них: так, скульптурна алея героїв-комсомольців була перенесена з центру Харкова на периферію міста, що служить ознакою вилученням з теперішньої політики пам'яті міста.

Пам'ятники на честь жінок доби незалежності, хоч їхня кількість й незначна, вписані в публічний простір Харкова, тобто в ті місця, що були створені спеціально для вільної «комунікації незнайомців»¹. При цьому деякі пам'ятники формують певну уяву про минуле, так, К.І. Шульженко та Л.М. Гурченко, хоча і харків'янки за народженням, більшу частину життя працювали в інших містах, і факт встановлення саме їм пам'ятників є може здатися суперечливим, з точки зору їхнього внеску в розвиток міста. Тим не менш, пам'ятники, виступаючи акцентами у міському просторі Харкова, «сприяють усталенню мнемонічної топографії, конструюючи пантеон історично важливих фігур та подій»².

Наступний ландшафт пам'яті, який має місце у символічному та публічному просторах Харкова, є мурал, або монументальний живопис, що є, згідно з тлумачним словником мистецтвознавчих термінів³, твором образотворчого мистецтва значного розміру, пов'язаний з архітектурою, але із самостійним і суспільно значимим образним змістом. Доречним буде почати розмову про мурали, згадавши концепцію А. Лефевра «право на місто», що має за основу модель місто-текст: місто сприймається як твір, що «живе» та видозмінюється за допомогою колективної художньо-соціальної творчості жителів. Мешканці формують міський простір, де беруть участь у житті соціуму

¹ Міхно Н. К. Особливості (ре)конфігурації публічних просторів у місті: до питання актуалізації проблеми у науковому дискурсі // Грані. 2019. Т. 22, № 7. С. 16.

² Шліпченко С. DeCom Job: Кілька загальних міркувань щодо специфіки процесів декомунізації у просторах міста // City History, Culture, Society. 2017. № 2. С. 155.

³ Щербенко С. К. Тлумачний словник найбільш вживаних термінів з образотворчого мистецтва для учнів закальноосвітніх шкіл. Черкаси: ОІПОПІ, 2010. С. 35.

зادля інтересів розвитку міста¹. Отже, мурали є інструментом художньо-суспільної творчості, що може бути як ініційовано індивідуальними волевиявленнями мешканців, так і замовленням міської влади — отже, як і меморіальні дошки, мурали мають ознаки і «місць пам'яті», і «меморіалів» за П. Нора.

Зважаючи на «комеморативний бум» у Харкові, процес, під час якого місцева влада, шукаючи переваги свого міста задля створення нового образу, пригадує або віднаходить місцевих визначних осіб, яких можна вшанувати², мурали стали одним зі способів увічнити пам'ять про відомих людей у міському просторі. Можна казати про певний вже усталений, шаблонний образ зображення діячів на муралах — це переважно люди, що пов'язані з кіномистецтвом, літературою, наукою або військові діячі часів Другої світової війни³. Муральні зображення видатних осіб представлені переважно у реалістичному стилі, серед функцій, які можуть виконувати мурали у міському просторі, є⁴:

- Ревіталізація. Відновлення середовища, підвищення його придатності для проживання через підвищення привабливості; мурали на великих типових спорудах роблять їх більш естетично приємними;
- Створення просторових орієнтирів (підкреслення чогось у середовищі, наприклад, мурал присвячений дресирувальниці І. Бугримовій знаходиться біля будинку цирку, де відбувалися її виступи, на площі, що носить її ім'я; мурал Л.М. Гурченко також створено на провулку, названому на честь Людмили Марківни) та формування нових

¹ Цит. за: Шаповалов Р.О. Публичное пространство и места памяти: точки соприкосновения и различия URL: https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2016/data/8456/uid71779_report.pdf (дата звернення: 21.02.2021)

² Посохов С.І. ТОП-особи харківського локусу, або Про роль імен у конструюванні образів міста // Українська біографістика. 2020. Вип. 20. С. 191.

³ Янкул, О. Масове мистецтво або мистецтво для мас: стрит-арт у Харкові // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2020. № 57. С. 319.

⁴ Поднос В. та інші. Мурали — втілення символічної влади для зміни образу міста // Mistosite. 2016. 19 вересня. <https://mistosite.org.ua/ru/articles/muraly-vt%D1%96lennya-symvol%D1%96chnoyi-vlady-dlya-zm%D1%96ny-obrazu-m%D1%96sta> (дата звернення: 24.02.2021)

(туристичних) маршрутів, маркування простору символічними елементами;

- Конструювання простору. Мурали виступають не лише як доповнення простору, але можуть створювати свій «мета-простір», що замінює, відсовує на задній план старий простір;
- Демократизація простору. Творення різних повідомлень у «міському творі»;
- Просвітницька функція. Нагадування «глядачам» про видатних осіб та події.

В ході дослідження було виявлено 8 муралів¹ (на сьогоднішній день існують 6 муралів, два зображення К.І. Шульженко замальовали) на честь визначних діячок ХХ століття, створені мурали відносно нещодавно: перші було зроблено в 2013 р. (В. Гризодубова та перші два мурали К.І. Шульженко), у 2016 р. створили зображення Л. Гурченко та Н. Фатєєвої, «наймолодший» з муралів - 2018 року (зображення І. Бугримової). Завдяки дослідженню О. М. Янкула, у якому зібрані усі мурали Харкова, можемо стверджувати, що знайдені шість муралів є частиною групи монументального живопису з зображеннями видатних людей, яких у місті чотирнадцять (усього у місті сорок шість муралів)². Зображення жінок, втім так і чоловіків³, демонструють їхні портрети на піку життєвих можливостей, вже відзначених за свої кар'єрні успіхи, втім не втрачаючи зовнішньої краси. На зображенні іноді присутні атрибути, знаки, що відображають їхню діяльність: так, видатна льотчиця В. Гризодубова зображена у воєнній формі з орденами, на тлі блакитного неба з ластівками (символ відродження, добра і щастя) і літаком. Дресирувальниця левів І. Бугримова на своєму муралі дивиться знизу вгору на голову лева, у просторі між ними зображена корона (символ влади, могутності, гідності, слави і перемоги), а також разом з її ім'ям записані імена її перших левів, з якими вона виступала: Юлій,

¹ Див. Додатки, мал. 3.

² Янкул, О. Масове мистецтво або мистецтво для мас: стрит-арт у Харкові // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2020. № 57. С. 321.

³ Там само. С. 322.

Гай і Цезар. Вже неіснуючі мурали з К.І. Шульженко мали з одного боку будинку композицію, що зображує грамофон, танцюючі пари і саму головну героїню, з іншого боку — портрет співачки з півоніями. Сучасні монументальні зображення співачки, на тому ж будинку, змальовують Клавдію Іванівну в молодості оточену квітками маку (символ пам'яті про загиблих у Другій світовій війні), в руках вона тримає синю шаль, що є символом її творчості (той же самий атрибут тримає скульптурна К.І. Шульженко у саду ім. Т.Г. Шевченка); на іншій стороні будівлі артистка зображена в більш зрілому віці в капелюшку — на тлі музичного диска з автографом і букетом польових квітів, цей портрет має рожеві відтінки, оскільки цей колір був улюбленим у Клавдії Іванівни. Портрети Л. Гурченко (що змальовано на будинку, де вона жила під час німецької окупації) та Н. Фатєєвої не мають особливих знаків та атрибутів, що відсилають до їхньої діяльності, вони зображують актрис у зеніті слави.

Отже, мурали на честь жінок є відносно молодим елементом комеморативної практики, вони доповнюють такі ландшафти пам'яті, як пам'ятники та меморіальні дошки, роблять Харків та його простір більш яскравим, наповнюють його смислами, зображають тих жінок, ким пишаються мешканці — діячками мистецтва ХХ ст. та героїнями Другої світової війни.

Останнім елементом ландшафтів пам'яті, що комеморативно маркують міський простір Харкова, є музеї — на сьогодні в місті є два музеї, що присвячені конкретним жінкам: музей видатних харків'ян ім. К.І. Шульженко та меморіальний музей-квартира сім'ї Гризодубових (є філією музею видатних харків'ян ім. К.І. Шульженко). Перший музей було засновано у 1995 р. за ініціативи родича співачки — харків'янина Б.С. Агафонова, відкриття було приурочено до I Міжнародного фестивалю естрадної пісні ім. К. І. Шульженко. Оскільки цей музей є єдиним в своєму роді на теренах країн колишнього СРСР, колекція особистих речей, що представлені у музеї, є унікальною: вона відтворює етапи життя і творчості К.І. Шульженко, яка народилася в Харкові в 1906 році. Саме біля музею у 2001 р. встановили погруддя К.І. Шульженко. Другий музей відкрився в 1970 році, як видно з назви, у квартирі, де у 1921-65

рр. жив один з перших авіаконструкторів СРСР С.В. Гризодубов, а у 1921-29 рр. пройшла юність його дочки, не менш відомої льотчиці Валентини Степанівни Гризодубової (на цьому ж будинку відкрита меморіальна дошка у 2013 р., зазначена вище). Наразі музей займається питаннями історії сім'ї Гризодубових, історією Харківської авіації і космонавтики. У музеї зберігаються понад 2 тисяч предметів основного фонду та близько 5 тисяч експонатів допоміжного фонду, меморіальні речі сім'ї Гризодубових і особисті речі інших видатних людей авіації і космонавтики, льотчиків, інженерів, вчених (таких, як П.Г. Бенінг, К.А. Калінін, І.Г. Неман)¹. Обидва заклади є меморіальними музеями, або музеями пам'яті, тобто відображають не скільки історію життя К.І. Шульженко чи В.С. Гризодубової, скільки спогади про них як на соціальному рівні, так і на індивідуальному. Музеї в цьому випадку виконують роль (функцію) підсилювача або конструктора пам'яті, зарядженої емоціями про минуле як тих, на чю честь відкрито музей, так і тих, хто відвідує заклад².

Перейдемо до розгляду наступної групи елементів комеморативного маркування міського простору Харкова — події на честь вшанування видатних жінок. Це можуть бути фестивалі, конференції, виставки, ми розглянемо деякі з них, що мали більший резонанс у місті, тобто виконували свою головну функцію — відтворення пам'яті та повторне увічнення визначної людини. Меморіальні події пов'язані з обрядовою, ритуальною культурою, але, водночас, вони є продуктом урбанізації (виникли у міському середовищі). Дослідник П. Нас (P.J.M. Nas) розглядає ритуали, публічні торжества, повторювані заходи (наприклад, конференції), фестивалі, виставки та демонстрації як поведінкові символи у міському просторі³. Виникаючи з ритуальних практик, меморіальні події стають своєрідними ритуалами в житті або усіх мешканців, або певних соціальних груп міста, події часто мають циклічний характер, зберігаючи

¹ Див.: <https://grizodubov.jimdofree.com/> (Сайт Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових)

² Новак А. Історик на полі битви за пам'ять // Пам'ять як поле змагань – Україна Модерна. 2009. №4 (15). Київ. С. 98-99.

³ Цит. за: Avdeeva Y.N., Degtyarenko K.A., Metlyaeva S.V. Dynamics of Krasnoyarsk Urban Space in the Early 21st Century // Журнал Сибирского федерального университета. Гуманитарные науки, vol. 12, № 6, 2019, p. 956.

наступність і відродження значення заходів¹. Меморіальні події можуть мати різні цілі та функції, серед головних: повчальна, соціально-комунікативна, професійно-пізнавальна тощо.

Серед меморіальних подій на честь видатних жінок, що проводилися у Харкові починаючи з 1991 р., можна виділити наступні: Міжнародний фестиваль моди і театрального костюма імені Варвари Каринської (проводилися двічі, у 2004 та 2005 р.) та різноманітні виставки (2009, 2012), відкриті лекції про життя Каринської (наприклад, лекція «Варвара Каринська. Вільна слухачка Харківського університету — володарка "Оскара"», що пройшла у 2017 р. у ХНУ ім. В.Н. Каразіна) кіноцеремонії та святкування, що пов'язані з цією жінкою, які переважно організовуються «Фондом ім. В. Каринської» з 2003 р.²; Міжнародний фестиваль естрадної пісні ім. К. І. Шульженко, що проводився вже шість разів та конференція, присвячена 110-літтю з дня народження К.І. Шульженко, що проходила у 2016 році. І Міжнародний фестиваль естрадної пісні ім. Клавдії Шульженко був проведений в 1995 р., VI фестиваль — у 2012 р., засновниками заходів були Міністерство культури України та Харківська міська рада, свою підтримку надавали Харківська облдержадміністрація. За ці роки у фестивалях взяло участь понад 100 молодих виконавців з України, Росії, Молдови, Білорусі, Казахстану, Вірменії, Німеччини³. Отже, серед меморіальних подій знову вкотре зустрічаємо ім'я харків'янки К.І. Шульженко, і вдруге — ім'я В.А. Каринської, на честь якої є вже згадана меморіальна дошка на будинку, де вона мешкала в свої юні роки наприкінці XIX – початку XX ст.

Наступна група символічно-пам'яттєвого маркування міського простору Харкова складається з найменувань об'єктів та місць та честь жінки, тобто меморіальних назв — це можуть бути назви окремих інституцій або урбаноніми міста. Установ з меморіальними назвами на честь видатних жінок в Харкові

¹ Там само. Р. 958.

² Сайт присвячений В.А. Каринській: <https://karinska.jimdofree.com>

³ Нагороджено переможців міжнародного фестивалю пісні імені Шульженко (доповнено). 2012. 24 вересня. URL: <https://www.city.kharkov.ua/uk/news/nagorodzheno-peremozhtsiv-mizhnarodnogo-festivalyu-pisni-imeni-shulzhenko-dopovнено-15922.html>

небагато: Харківський аероклуб ім. В.С. Гризодубової Товариства сприяння обороні України (носить ім'я льотчиці з 1996 р.), Державна установа «Національний інститут терапії імені Л.Т. Малої НАМН України» (присвоєно 2004 р.) та Дитяча музична школа №12 ім. К.І. Шульженко (носить ім'я артистки з 1995 р.). Ці інституції, як і меморіальні дошки, безпосередньо пов'язані з діячками або як місце, де вони навчалися, або сферою діяльності, тобто меморіальне найменування на честь це такий же ритуал пошани, віддавання данини поваги успіхам особи.

Тепер звернемося до аналізу урбанонімії Харкова — сукупності, комплексу урбанонімів міста, до складу яких можна включити вулиці, провулки, площі, бульвари, алеї тощо. Практика надання вулицям імен на честь певних осіб є однією з найдавніших практик пошанування визначних для міста людей у Харкові. Так, перші назви вулиць з іменем або прізвищем людини (далі — антропотопоніми) виникали стихійно, без затвердження якогось офіційного міського органу ще у XVIII ст., такі антропотопоніми утворювалися від імен першопоселенців вулиць, або землевласників, домовласників тощо, і хоча такі урбаноніми виконували перш за все інформаційно-просторову функцію, орієнтиру у просторі¹, вони стали предтечою практики надавання назвам вулицям та провулкам імен людей, хто якимось чином прославив місто. Вже в модерну добу, з останньої чверті XIX ст., починають надавати урбанонімам меморіальні назви, що затверджуються ухвалами якогось офіційного органу міста та несуть просвітницьку, комеморативну та ідеологічну функції². Отже, меморіальні назви серед урбанонімів є одним з ключових елементів комеморативного маркування символічного простору Харкова.

Розглянемо як складалася урбанонімія Харкова, а конкретно роль та місце антропотопонімів серед масиву різномірних назв. Як було зазначено вище,

¹ Цит. за: Долинська, М. Декілька сучасних поглядів в Україні на проблему урбаноніміки (домодерний період) // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2019. № 29, С. 60.

² Савченко Л., Тахтаулова М. Базові характеристики комплексного історичного дослідження топоніміки українського міста (на прикладі Харкова) // City History, Culture, Society. 2019. (6), С. 131.

антропотопонімі у місті з'явилися ще у XVIII ст., але значного розширення практика надання імен назвам вулиць та площ здобула за радянські часи і стала вагомою частиною топонімічного міського комплексу (урбанонімії). Спочатку цей комплекс поповнювався іменами діячів міжнародного комуністичного руху та радянських партійних персоналій, потім — іменами офіційних героїв «Великої Вітчизняної війни» і діячів мистецтва та науки. З проголошенням незалежності України збільшилася кількість антропотопонімів на користь діячів культури та науки, також з'являються вулиці з іменами спортсменів, що є новою практикою у харківському міському урбаністичному просторі¹.

До 2015 р., до впровадження політики декомунізації, урбанонімія Харкова не зазнавала глибоких змін, так, за даними Л. Савченко та М. Тахтаулової, станом на лютий 2015 р. топонімічна мапа Харкова містила 72,2% назв, які були впроваджені за радянську (або імперську, якщо назву не змінювали чи повернули) добу². Тож цілком доцільно період 1991-2015 рр. вважати як пострадянський, а починаючи з 2016 р. — як новий, національний, пласт в урбанонімії міста.

Під час прийняття Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» та проведення перейменувань у місті постала ситуація крайньої політизації в питаннях мови, топоніміки і взагалі міської харківської ідентичності³. Але при цьому міське самоврядування в питаннях перейменувань топонімів як до, так і після процесу декомунізації, намагалася дотримуватися в більшій мірі аполітичності та деідеологізації урбаністичного простору⁴. Тож, навколо цієї ситуації, дискусії та деє навіть боротьба не вщухають й понині. Тим не менш, у 2015-2016 рр. міська рада

¹ Савченко Л., Тахтаулова М. Базові характеристики комплексного історичного дослідження топоніміки українського міста (на прикладі Харкова) // *City History, Culture, Society*. 2019. (6). С. 128-129.

² Там само. С. 130.

³ Чорний Д. Харків як об'єкт урбаністичних студій: контексти, підсумки, нові орієнтири // *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2018. № 26. С. 161.

⁴ Савченко Л., Тахтаулова М. Базові характеристики комплексного історичного дослідження топоніміки українського міста (на прикладі Харкова) // *City History, Culture, Society*. 2019. (6). С. 131.

перейменувала 268 урбанонімів, серед нових урбанонімів за кількістю випереджають антропотопоніми, в тому числі на честь діячів культури і науки (близько 38%)¹. Серед них можна побачити знакові для Харкова імена, в тому числі жіночі.

Досліджуючи урбаноніми міста, названі на честь жінок, малося за мету виявлення усіх коли-небудь наявних вулиць з меморіальною назвою-жіночим ім'ям, тому основними джерелами пошуку виявилися різні довідники та путівники, починаючи з роботи О.М. Гусєва 1902 року видання і завершуючи масштабною працею «Харьков: справочник по названиям: 7000 улиц, площадей,...» (2011)². Процес останнього масштабного перейменування в ході політики декомунізації досліджувався на основі актів Харківської міської ради про перейменування об'єктів топоніміки міста Харкова 2015 р. та бази даних «Довідник поштових адрес» Укрпошти.

Для розуміння «загальної картини» щодо наявності жіночих імен серед антропотопонімів міст України, розглянемо статистичні дані ресурсного порталу texty.org за 2018 рік³. Так, загалом по Україні в середньому «жіночих» вулиць у 15 разів менше, ніж «чоловічих». Серед усіх іменних вулиць в середньому жіночих є лише 6%, чоловічих – 91%, та 3% або названі на честь сімей, або коли неможливо визначити стать особи, на честь якої вулиця була названа. При цьому «найжіночніші» області країни мають до 9% вулиць, названих на честь жінок, більшість з яких є вул. Лесі Українки; західні області України мають >7% жіночих вулиць, центральні області від 5% до 7%, східні <5% відповідно⁴. Серед списку 100 найпопулярніших іменних вулиць України, і «жіночих» і «чоловічих», є вісім жінок: Леся Українка (пункт у списку – 4, кількість вулиць

¹ Тахтаулова М. Харківська топоніміка: етапи декомунізації // Місто: історія, культура, суспільство. 2017. № 1. С. 145.

² Гусев А. Н. Историко-справочный путеводитель. Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях. (репринтное издание) Х.: Издательство САГА, 2008. 274 с., илл.; Харьков: справочник по названиям. 7000 улиц, площадей, скверов, районов... / Сост.: Е.Н. Дмитриева, Е.В. Дьякова, Н.М. Харченко; Отв.ред. С.М. Куделко. Харків: САГА, 2011. 432 с.

³ Див. Додатки, мал. 4-6 або Дукач Ю. На чию честь названі вулиці України? // Texty.org.ua. 2018. 6 листопада. URL: <https://texty.org.ua/d/2018/streets/> (дата звернення: 10.02.2021)

⁴ Див. Додатки, мал. 6 або Дукач Ю. На чию честь названі вулиці України? // Texty.org.ua. 2018. 6 листопада. URL: <https://texty.org.ua/d/2018/streets/> (дата звернення: 10.02.2021)

на карті України – 587, письменниця та поетеса), Зоя Космодем'янська (38, 137, комсомолка-підпільниця часів Другої світової війни), Ольга Кобилянська (49, 108, письменниця), Валентина Терешкова (81, 71, перша в світі космонавтка), Соломія Крушельницька (89, 66, оперна співачка, педагог), Ліза Чайкіна (93, 64, партизанка часів Другої світової війни), Княгиня Ольга (98, 59), Марія Заньковецька (100, 56, актриса).

В ході дослідження було створено хронологічну таблицю, де зафіксовані зміни, які відбулися в назвах «жіночих» вулиць Харкова з 1869 р. (одного з перших списків вулиць) по 2021 р. задля чіткого розуміння того, у які роки і який урбанонім мав те чи інше жіноче ім'я¹. Отже, за результатами зібраних відомостей про «жіночі» іменні вулиці Харкова, усього за 150 років було виявлено 56 урбанонімів, та 39 імен, на честь яких вони названі. Максимальна кількість за один період, 33 урбаноніми, була зафіксована в 2015 р., до акту про перейменування топонімів згідно політики декомунізації (наразі, у 2021 р. у місті 31 «жіночих» антропотопонімів). Важливо зазначити, що деякі вулиці не сходяться за списками вулиць різних джерел: наприклад, вул. Стасової Олени, що було перейменовано у 2015 р. на вул. Раєвської, по даним одного з документів з 1936 по 1951 рр. була вул. Крупської, але в описі саме вул. Крупської такої інформації немає; також заплутані дані про провулки та вулиці Бош Євгенії, революціонерки та членкині радянської партії, зрозуміло тільки, що урбаноніми на її честь перейменовували ще до політики декомунізації, бо її ім'я не зустрічається у акті Харківської міської влади про перейменування об'єктів топоніміки міста Харкова².

Щодо появи назв з жіночими іменами, то згідно одного з перших знайдених списків вулиць міста (1869 р.) відомо тільки два провулки, які залишилися до нашого часу не перейменованими — Фіньківський та Приходьківський (обидва на честь жінок, чий будинки були розташовані на цій

¹ Див. Додатки, мал. 7-8 Google таблиця «Жінки в «пантеоні героїв» Харкова»

URL: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1al7zP-cPe6HP0JOKi1yxqnAm0pj8QAB37ETfSAftmc/edit?usp=sharing>

² Акт Харківської міської влади про перейменування об'єктів топоніміки міста Харкова.

URL: <http://kharkiv.rocks/reestr/644875> (дата звернення: 03.02.2021)

вулиці). Окремо можна згадати про вул. Дівочу, що тяжіє до «меморіальності»¹ (ймовірно названа у зв'язку із єпархіальним жіночим училищем) і про вул. Алчевських, що названа на честь відомої сім'ї, до якої входили дві визначні жінки свого часу — Христина Данілівна, педагогиня-просвітниця, та її донька Христина Олексіївна, поетеса.

Зважаючи на те, що завданням даного дослідження є виявлення та аналіз жіночих імен у сучасному символічному просторі міста, основна увага була спрямована на теперішні назви «жіночих» урбанонімів Харкова. З 1991 р. в назвах вулиць використовувалися імена 36 жінок (не рахуючи вул. Алчевських), з них 20 були названі на честь жінок, які народилися чи проживали в Харкові. Вулиці розташовані як в центрі, так й на околицях міста². З усіх 36-ти «жіночих» урбанонімів Харкова³ доби незалежності України є жінки, які уславили своє ім'я в галузі мистецтва (11 осіб), жінки, що брали активну участь у антинацистському русі (5), жінки пов'язані з комуністично-революційним рухом початку ХХ ст. (10), відомі радянські льотчиці (2), 1 спортсменка та жінки-вчені (5). А серед жінок, що наразі можна побачити на мапі міста, є п'ять жінок-героїнь партизанок чи підпільниць у Другій світовій війні, три вчені, дев'ять мисткинь, чотири жінки-міщанки ХІХ ст., три революціонерки-більшовикині, дві відомі радянські льотчиці та одна спортсменка. Двоє з жінок входять до 100 найпопулярніших іменних вулиць України, що зазначено вище, — Ліза Чайкіна (партизанка часів Другої світової війни) та Леся Українка (визначна письменниця та поетеса)⁴.

Якщо ж казати загалом про «жіночі» вулиці протягом 150 років існування Харкова (з 1869 по 2021 рр.), то, зважаючи на те, що різке збільшення таких урбанонімів відбувається у третій чверті ХХ ст., жінок серед них небагато, більшість з цих назв зникли через політику пам'яті — це Роза Люксембург,

¹ Удовенко Л. Меморіальні назви на мапі Харкова // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2016. № 22. С. 72.

² Див. Додатки, мал. 10 Google карта «"Жіночі" вулиці на момент весни 2021 р.»

URL: https://www.google.com/maps/d/edit?mid=1hpQosmyKUIY_cTqSck02P_QRXNkHFhyu&usp=sharing (дата звернення: 10.03.2021)

³ Див. Додатки, список 1 та мал. 7-8

⁴ Див. Додатки, мал. 5 або Дукач Ю. На чию честь названі вулиці України? URL: <https://texty.org.ua/d/2018/streets/> (дата звернення: 10.02.2021)

Євгенія Бош, Елена Стасова. Наразі вони є лише знаковим слідом у просторі міста-палімпсесту¹.

Можна констатувати, що сучасна «жіноча» урбанонімія Харкова не сильно видозмінилася після процесу перейменувань у 2015-2016 рр.: цілком логічно, що імена, пов'язані з радянським історичним дискурсом, й надалі залишаються найбільш широко представленими в урбанонімах Харкова, але, якщо зважати на національний «Пантеон героїв та героїнь», то в місті не відображено пам'яті про борчинь ОУН та УПА, які на Західній Україні мають широке коло меморалізованих практик. Зважаючи на те, що останніми роками все ж таки посилюються зміни в національному історичному дискурсі, й після перейменування 2015-2016 р. місто «згадало» про деяких видатних жінок (Н.М. Дудинську, Л.Т. Малу, М.М. Пилинську, та М.Д. Раєвську-Іванову), можна припустити, що в подальшому відбудеться збільшення персоналій, що транслюватимуть модель «Україна та українці» в рамках як урбанонімії, так і в цілому міського простору Харкова.

Наступна група елементів, що меморіально маркує простір міста, представлена інформаційно-довідковими і презентаційними виданнями: путівниками про Харків доби незалежності України та двома науково-популярними виданнями з умовними (неофіційними) списками ТОПу видатних людей, тобто найбільш популярних серед визначних осіб міста. В наш час інтерпретації та репрезентації минулого в мас-медіа, науково-популярній літературі та кінематографі стають все більш впливовими на формування історичного досвіду. Одними з таких взірців можна назвати науково-популярні видання з ідентичними назвами (але різною мовою та з неоднаковим змістом) Карнацевича В.Л. «100 знаменитых харьковчан» и Можейко І.Ю. «Сто знаменитых харків'ян» 2005 р. та 2004 р. відповідно². Відзначимо, що наявність подібних видань свідчить про певний аналіз спільноти та намагання виокремити

¹ Цит. за: Міхно Н. К. Особливості (ре)конфігурації публічних просторів у місті: до питання актуалізації проблеми у науковому дискурсі // Грані. 2019. Т. 22, № 7. С. 16.

² Карнацевич В. 100 знаменитых харьковчан. Харьков, 2005. 510с.; Можейко І. Ю. та ін. Сто знаменитых харків'ян.-Х.: Фактор, 2004.-172 с.

найвизначніших осіб в історії міста, тому ці книжки можна вважати окремим маркером процесу комеморації символічного простору Харкова, тільки в даному випадку це відбувається «знизу», на неофіційному рівні трансляції соціальної пам'яті. У цих виданнях можна побачити двадцять жінок¹, більшість з яких вже фіксувалася вище: 14 мисткинь, з них 10 актрис та співачок, дві художниці, одна письменниця, три вчені, одна просвітителька, одна спортсменка та одна льотчиця. Отже, з близька двохсот осіб найвизначніших харків'ян, або іншими словами — харківського «Пантеону героїв та героїнь», у цих виданнях тільки 20 пунктів займають жінки. Так, у виданні Можейко І.Ю. (2004 р.) представлено 91 чоловік та 9 жінок, у виданні Карнацевича В.Л. (2005 р.) — 88 чоловіків та 12 жінок. Тобто у середньому на 10 жінок припадає 90 чоловіків. Зазначимо, що тільки Бугримова І.Н. зустрілася в обох виданнях, інші жінки поодинокі у згадці.

Такі науково-популярні видання можуть не тільки інформувати, але інколи й формувати певну ідентичність у містян, зокрема, почуття унікальності, сприяти укоріненню міфів, спільної пам'яті та почуття гордості за своє місто. Схожі функції виконують й путівники. Путівники, що беруться до уваги у даному дослідженні, являють собою інформаційні довідники про Харків доби незалежності України, «своєрідні мультимедійні гібриди, що поєднують в собі текст, фото — документальні та художні графічне оформлення, адреси та довідкові дані»². Путівники одночасно включені як в рекламний, так і в ідеологічний дискурс, що і є запорукою формування певного сприйняття, усвідомлення описуваного простору³. Тож, путівники формують образ міста, їхні функції та цілі пов'язані із репрезентацією та демонстрацією міста у найвигіднішому світлі, через фокусування уваги читача на найбільш значущих об'єктах, містах, подіях та видатних особах в історії міста.

¹ Див. Додатки, мал. 9.

² Склокіна І. Путівник як джерело. 2019. 30 грудня. URL: <https://www.lvivcenter.org/updates/guide-books-as-a-source/> (дата звернення: 14.03.2021)

³ Цит. за: Посохов С. Початок формування "харківського пантеону" (на матеріалах путівників другої половини XIX – початку XX ст.) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2020. № 57. С. 77.

Згідно результатів аналізу харківських путівників доби незалежності, С.І. Посохов зазначає, що сучасні путівники рясніють іменами, на відміну від видань дореволюційного та раннього радянського періодів¹. До списку ТОП-20 згаданих у путівниках періоду незалежності видатних осіб, як чоловіків, так і жінок (до уваги бралися чотири видання з сумарною кількістю імен у 1054 особи), потрапили наприкінці рейтингу Х.Д. Алчевська, К.І. Шульженко та І.М. Бугримова. Отже, так само, як і з іменними урбанонімами, серед ТОП осіб у путівниках майже немає жінок.

В ході даного дослідження було проаналізовано шість путівників доби незалежності, але увага приділялася тільки іменами жінок у виданнях. Так, було зафіксовано тридцять згадок шістнадцяти імен, серед яких: Х.Д. Алчевська, К.І. Шульженко, Х.О. Алчевська, І.М. Бугримова, Н.М. Ужвій, Н. Фатєєва, В.М. Фігнер, В.С. Гризодубова, О.Я. Єфіменко, Леся Українка, Р. Люксембург, Л.Т. Мала, Марко Вовчок, М. Д. Раєвська-Іванова, З.Є. Серебрякова, А. Сурікова — таким чином в путівниках фігурують дві жінки, пов'язані з комуністичним рухом, десять мисткинь, з них три письменниці, дві художниці, чотири артистки та одна кінорежисерка, дві вчені, історикиня та лікарка, одна просвітителька та одна льотчиця. Переважно імена згадуються при зазначенні урбаноніма (площа Рози Люксембург), чи при описі музеїв («музей-квартира сьмьи Гризодубовых»), згадування з описовими епітетами та оціночними судженнями зустрічаються рідше ("...скульптор, випускник малювальної школи М. Д. Раєвської-Іванової", "І сьогодні в науково-дослідних установах та вузах працюють вчені, якими по праву може пишатися Україна. Серед них - академіки Малая Л. Т.,...").

Отже, за зазначеними групами елементів комеморативного маркування іменами визначних жінок міського простору Харкова, вимальовується певний «Пантеон героїнь» Харкова. Деякі, найвизначніші діячки, зайняли ланку й у національному «Пантеоні героїв та героїнь», це простежується за маркерами увічнення пам'яті на державному рівні — топонімами, марками, пам'ятниками,

¹ Посохов С. І. ТОП-особи харківського локусу, або Про роль імен у конструюванні образів міста // Українська біографістика. 2020. Вип. 20. С. 202-203.

монетами та в тому числі по науково-популярним виданням з переліком «видатних українок». Проаналізувавши три останніх маркери – монети, марки та науково-популярні видання про найвизначніших українок, – виділяючи з них як вже зазначених у цьому розділі жінок, так і тих, кого не було удостоєно згадки в харківському міському просторі, але вони є харків'янками, можна отримати наступну «картину» національних героїнь. Серед марок та монет, як державних промоматеріалів¹, представлені лише Леся Українка та Наталія Ужвій² — жінки, на честь яких в Харкові є меморіальні назви вулиць. Серед публікацій-енциклопедій з назвами типу «Визначні українки» (було взято до аналізу вісім видань, які були опубліковані з 1945 по 2019 рр. як в Україні, так і за кордоном у діаспорі) можна побачити тринадцять жінок (у двадцяти семи згадках)³. Знаходження цих жінок у меморіальних маркерах державного символічного простору, зважаючи також на представлення їхніх імен у просторі Харкова, додає їм ваги у міському «Пантеоні героїнь», про який докладніше піде мова у наступному розділі.

Підводячи підсумки, можна констатувати, що процеси змін у символічному просторі Харкова – деідеологізація (декомунізація), локалізація, деполітизація та розбудова національного простору пам'яті – чітко простежуються у маркерах увічнення видатних жінок у просторі міста. Декомунізація першочергово виразилася у перейменуванні об'єктів топоніміки міста, локалізація — у збільшенні елементів вшанування імен знаменитих харків'янок через урбаноніми, меморіальні дошки, інформаційно-довідкові і презентаційні видання; деполітизація полягає у підвищенні уваги до митців, науковців та спортсменів у питаннях меморалізації видатних діячів у просторі Харкова; і національний комеморативний пласт теж можна прослідкувати по

¹ Гела О. Промоматеріали як інструмент формування візії міста Харкова в другій половині XX – на початку XXI ст. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2020. № 57. С. 302.

² Див. Додатки, мал. 3 Google таблиця «Жіночі імена у символічному просторі Харкова» Харкова», лист «Головна».

URL: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1al7zP-cPe6HP0JOKi1yxqnAm0pj8QAB37ETfSAftmc/edit?usp=sharing>

³ Див. Додатки, табл. 1.

наймолодшим маркерам вшанування, наприклад, нещодавнє встановлення меморіальної дошки Яні Червоній, волонтерці-героїні АТО.

Більшість згаданих меморіальних елементів були вплетені у міський простір лише на сучасному етапі, на початку XXI столітті — тож можна стверджувати тільки-но про започаткування практики масового, відносно попередніх років, увічнення жіночих імен у символічному просторі міста. При цьому, нові елементи комеморативного маркування тісно пов'язані між собою та взаємопосилюються, на честь одних й тих же жінок встановлюють пам'ятники, називають вулиці та провулки, присвячують школи та наукові інститути.

Серед представлених груп елементів меморіального маркування символічного простору Харкова, більшого значення мають трійка маркерів: «жіноча» урбанонімія та найменування окремих інституцій на честь конкретної видатної жінки, пам'ятники та музеї. Вони є «живими» меморіалами, включеними у повсякденність містян, що транслиують що саме мешканці прагнуть зберегти, вшанувати та демонструвати гостям міста та іншим «глядачам». Це відображається як у матеріальному (ландшафти пам'яті), так і в уявному (урбаноніми, путівники) символічних просторах міста. Ці знаки соціальної пам'яті створюють певну структуровану цілісну систему символів, що створює неповторний образ міста.

Розділ 3. ТОП-15 жіночих імен у харківському «Пантеоні героїнь»

В попередньому розділі було проаналізовано елементи комеморативного маркування іменами видатних жінок символічному міському просторі Харкова. Деякі з вказаних маркерів були запроваджені офіційними владними установами, інші — волевиявленням мешканців міста. Але всі зазначені меморіальні елементи у просторі є унікальними знаками, що, по-перше, мають вплив на само сприйняття мешканців міста як харків'ян, та, по-друге, моделюють специфіку міста в цілому, його життєдіяльність та розвиток.

Меморіальні назви, події та ландшафти пам'яті на честь видатних діячів та діячок формують неповторний образ міста, імена цих людей занесені, буквально або фігурально, у «Пантеон героїв» Харкова, тобто у такий собі список, сукупність гідних пам'яті осіб, що тим чи іншим способом відзначилися у творчій, суспільно-політичній, науковій чи-то спортивній діяльності та, в більшості випадків, мали відношення до розвитку Харкова чи України. Але й серед «героїв та героїнь Пантеону» можна виокремити найпопулярніших осіб, тих, хто знаходиться на «вершині» — у ТОПі, ґрунтуючись на аналізі кількісних значень меморіальних маркерів у символічному просторі міста. Досліджуючи ТОП жінок у харківському «Пантеоні героїнь» на сучасному етапі слід розуміти, що склад «вершини Пантеону» характеризується умовністю та динамічністю, як і символічний простір міста та соціальна пам'ять в цілому: так, деякі жінки можуть піднятися у рейтингу, інші — «випасти» з нього¹. На «Пантеон героїнь» в рівній мірі впливає й політика пам'яті, тому завжди будуть ті, хто «залишається за лаштунками», через ідеологічні або інші причини.

Методологія виокремлення ТОПу жіночих імен у харківському «Пантеоні героїнь» полягає у зіставленні кількісних значень маркерів символічного простору міста у таблиці² за рейтингом. Останній визначається за сумою варіантів увічнення однієї жінки (сума зазначається в крайньому правому

¹ Посохов С.І. ТОП-особи харківського локусу, або Про роль імен у конструюванні образів міста // Українська біографістика. 2020. Вип. 20. С. 201.

² Див. Додатки, табл. 2.

стовбці), при цьому багатозначні меморіальні події та згадування у путівниках приймаються за «1» маркер; але щодо інших комеморативних елементів у просторі, будь-то меморіальні дошки, вулиці чи мурали, — вони рахуються за кількістю існуючих. Наприклад, на честь К.І. Шульженко відкрито три меморіальні дошки, два пам'ятника, два мурали (інших двох уже немає у просторі Харкова), музей, було проведено кілька фестивалів, названо вулицю та школу, а також вона згадується у інформаційно-довідкових і презентаційних виданнях — тож загалом К.І. Шульженко має «13» меморіальних маркерів у символічному просторі Харкова. Зважаючи на те, що в попередньому розділі зроблено висновок про більшу показовість, у питанні вагомості меморіальних елементів на мапі міста, трьох маркерів — «жіночої» урбанонімії та найменувань окремих інституцій на честь конкретної видатної жінки, пам'ятників та музеїв, — вони будуть виступати головними мірилами першочерговості тієї чи іншої жінки у рейтингу «Пантеону героїнь» (у таблиці стовбці виділені червоним). Також вагомості додає знаходження деяких жінок у меморіальних маркерах державного символічного простору, тобто у національному «Пантеоні героїнь» (у таблиці стовбці виділені блакитним).

Зіставивши дані щодо різних варіантів увічнення пам'яті про видатних жінок у символічному просторі міста, отримуємо харківський «Пантеон героїнь», до якого увійшли 69 жінок. За сферою діяльності домінують діячки мистецтва, їх серед Пантеону двадцять дев'ять — це актриси, оперні співачки, письменниці та поетеси, художниці та дизайнерки, артистки, балерини тощо. Також у списку шістнадцять науковиць та дві спортсменки, інші, що складають двадцять одну жінку — це революціонерки, героїні воєн тощо. Якщо порахувати жінок за періодом діяльності, маючи за маркери «дореволюційний», «дореволюційно-радянський», «радянський», «радянсько-національний» та «національний», то: дванадцять жінок належать «дореволюційному» періоду, одинадцять — «дореволюційно-радянському», тридцять вісім жінок — «радянському», п'ять — «радянсько-національному» та дві особи — «національному» періоду.

Отже, усього жінок, які тим чи іншим способом представлені у міському просторі Харкова, шістдесят дев'ять. Створений рейтинг харківського «Пантеону героїнь» за кількістю меморіальних маркерів дозволяє виділити ТОП-15 жінок — тих, хто найбільш «цінується» та шанується у місті:

- 1) Шульженко Клавдія Іванівна
- 2) Мала Любов Трохимівна
- 3) Гризодубова Валентина Степанівна
- 4) Гурченко Людмила Марківна
- 5) Леся Українка (Косач Лариса Петрівна)
- 6) Алчевська Христина Данилівна
- 7) Ужвій Наталія Михайлівна
- 8) Бугримова Ірина Миколаївна
- 9) Нікітіна Галина Олексіївна
- 10) Марко Вовчок (Марія Олександрівна Вілінська)
- 11) Каринська Варвара Андріївна (Каринська Барбара)
- 12) Раєвська-Іванова Марія Дмитрівна
- 13) Єфименко Олександра Яківна
- 14) Фатєєва Наталя Миколаївна
- 15) Убийвовк Олена (Ляля) Костянтинівна / Громова Уляна Матвіївна

Найбільшу кількість комеморативних елементів у міському просторі має перша трійка ТОПу: у К.І. Шульженко 13 маркерів, у Л.Т. Малої 8 маркерів, у В.С. Гризодубової 6 маркерів. Далі рейтинг вибудовується, спочатку, за кількістю елементів серед вагової «трійки» увічнення (меморіальні найменування, музеї та пам'ятники), а потім за знаходженням у «національному Пантеоні». Л.Т. Гурченко, Леся Українка, Х.Д. Алчевська, Н.М. Ужвій та І.М. Бугримова мають по 5 маркерів. Г.О. Нікітіна та Марко Вовчок мають по 4 маркера, але Г.О. Нікітіна «має» два бюсти та вулицю, тож у рейтингу харківського «Пантеону героїнь» вона вище Марка Вовчка, яка є представителькою «національного Пантеону». У В.А. Каринської, М.Д. Раєвської-Іванової, О.Я. Єфименко та Н.М. Фатєєвої по 3 маркери — вони

є взаємно рівними у рейтингу, як і О.К. Убийвовк та У.М. Громова, що мають по 2 маркера та ділять 15 місце. Треба зазначити, що Х.Д. Алчевська (5 місце у рейтингу) та Х.О. Алчевська (16 місце у рейтингу) мають один урбанонім на двох — вул. Алчевських.

Якщо не брати до уваги державні варіанти увічнення пам'яті, а тільки харківські комеморативні маркери, то ТОП-15 жіночих імен буде виглядатиме наступним чином (курсивом виділено відмінність від попереднього рейтингу): Шульженко Клавдія Іванівна, Мала Любов Трохимівна, Гризодубова Валентина Степанівна, Гурченко Людмила Марківна, *Бугримова Ірина Миколаївна, Нікітіна Галина Олексіївна, Алчевська Христина Данилівна, Ужвій Наталія Михайлівна*, Леся Українка (Косач Лариса Петрівна), Марко Вовчок (Марія Олександрівна Вілінська), Каринська Варвара Андріївна (Каринська Барбара), Раєвська-Іванова Марія Дмитрівна, *Фатєєва Наталя Миколаївна, Ляля Убийвовк (Убийвовк Олена Костянтинівна)*, Громова Уляна Матвіївна. Таким чином, більшість названих імен все одно залишається у рейтингу, тож, будемо вважати за більш репрезентативний перший рейтинг, який включає в себе державні комеморативні маркери.

Хто вони — ці жінки у ТОП-15? Що їх пов'язує з містом та чим вони відзначились? Також постає питання, чому саме цих жінок вшановують найбільше. Дев'ять жінок, що працювали в царині мистецтва, три — в науці та просвітництві, чотири — героїні Другої світової війни і не тільки. Серед перелічених п'ятнадцяти жінок шість харків'янок за народженням і всі вони проживали поза містом впродовж життя: К.І. Шульженко, С.В. Гризодубова, Л.М. Гурченко, І.М. Бугримова, В.А. Каринська, Н.М. Фатєєва. «Справжніми» харків'янками (не за місцем народження, а за вибором міста для життя) можна назвати Х.Д. Алчевську, М.Д. Раєвську-Іванову, О.Я. Єфименко (жінки, життя та діяльність яких припадає на дореволюційний період) та Л.Т. Малу. До дореволюційного періоду життя та діяльності загалом у ТОП-15 діячок входить п'ять жінок (Леся Українка, Христина Алчевська, Марко Вовчок, Марія Раєвська-Іванова, Олександра Єфименко), Варвара Каринська належить до

дореволюційно-радянського періоду (хоча вона іммігрувала з СРСР у 1924 р.), у радянський період підпадають дев'ять жінок (Клавдія Шульженко, Валентина Гризодубова, Людмила Гурченко, Наталія Ужвій, Ірина Бугримова, Галина Нікітіна, Наталія Фатєєва, Ляля Убийвовк та Уляна Громова), і остання діячка з ТОПу, Любов Мала, належить до радянсько-національного періоду життя та діяльності.

Більшість діячок «вершини харківського Пантеону», окрім офіційних героїнь антинацистського руху, привнесли нові ідеї та розширили кордони своїх галузей діяльності, вони стали дійсно видатними особистостями — і це одна з причин, чому саме їх вшановують найбільше. Деякі знайшли себе і здобули визнання «у чоловічому світі»: так, В.С. Гризодубова стала першою серед жінок та харків'ян, кого було удостоєно звання Героя Радянського Союзу¹, вона все життя працювала у колі чоловіків, займаючи керівні посади (льотчицею-інструкторкою, пілотесою агітаційної ескадрильї ім. М. Горького, потім начальницею Управління міжнародних повітряних ліній СРСР (1939-1941 рр.), Науково-дослідного льотно-випробувального центру НДІ-17 (Москва) у 1963-1972 рр. тощо). Першість здобула й Раєвська-Іванова Марія Дмитрівна — живописниця та педагогиня, перша жінка в Російській імперії, яка отримала звання художника від Петербурзької академії мистецтв у 1868 році. Переїхавши до Харкова, у 1869 р. Марія Дмитрівна відкрила приватну малювальну школу, що поклала основу для розвитку художньої освіти в Харкові. З огляду на перетворення Харкова на великий промисловий центр, школа мала художньо-промисловий напрям. За 27 років діяльності в закладі одержали художню освіту близько тисячі учнів². У стінах школи починали видатні українські пейзажисти С. Васильківський і М. Ткаченко, академік архітектури О. Бекетов. Метод викладання, розроблений Раєвською-Івановою, був визнаний одним з кращих в Російській імперії того часу. Її ім'я було повернуто до символічного простору

¹ Цит. за: Гризодубов С. В., Гризодубова В. С. // Історія Харкова у пам'ятних дошках. URL: http://mevorydoskikharkov.blogspot.com/2015/08/blog-post_18.html (дата звернення: 10.02.2021)

² Неизвестный Харьков / Худож.-оформитель И. Мисропян. Харьков: ОАО "Книжная фабрика им. М. В. Фрунзе". 2006. С.218.

Харкова вже в добу незалежності, і тепер вона посідає своє заслужене місце у ТОПі «Пантеону героїнь» міста. Ще однією особою, яка здобула першості як жінка у своїй сфері та була удостоєна визнання серед професійного кола науковців, стала Олександра Яківна Єфименко, історикиня, етнографиня та педагогиня. На момент кінця XIX – початку XX ст. вона була єдиною представницею жіночої статі у вітчизняній історіографії¹; у Харкові разом з Д.І. Багалієм, за його словами, подружжя Єфименків закладали «перші підвалини харківської документальної школи української історіографії»². У 1910 р. Харківський Університет присвоює Олександрі Яківні Єфименко ступінь доктора історичних наук, а рада факультету Вищих жіночих курсів в Петербурзі обирає її професором³. Оцінюючи вагомість та роль цієї жінки в науці, Д.І. Багалій охарактеризував її, як людину «з надзвичайно розвинутим розумом, з блискучим, яскравим художнім історичним талантом викладу, з високими думками й кришталево-чистою душею й серцем,... Все своє життя вона присвятила двом рідним народам — великоросійському, з якого сама вийшла, й українському, з яким злилася — й пам'ять про неї повинна зберегтися на довгі часи і в того, і в другого»⁴.

Інша жінка, яка займає 5 місце у ТОПі, Алчевська Христина Данилівна, стала визначною постаттю у просвітницькому русі в Російській імперії: педагогиня-просвітителька, основоположниця методики навчання грамоті дорослих, засновник харківської жіночої безкоштовної недільної школи, якою вона керувала близько 50-ти років. Вона стала володаркою багатьох нагород за досягнення в педагогіці, була членкинею російських та зарубіжних освітніх товариств. Тож, й в Україні, й далеко за її межами відоме ім'я Алчевської Христини Данилівни за її невтомну діяльність на користь народної освіти, і,

¹ Українки в історії / За заг. ред. В. Борисенко. К.: Либідь, 2004. С. 58-61, 59.

² Цит. за: Українки в історії / За заг. ред. В. Борисенко. К.: Либідь, 2004. С. 58-61, 59.

³ Можейко І. Ю. та ін. Сто знаменитих харків'ян. Х.: Фактор, 2004. С. 99-101.

⁴ Багалій Д. І. Олександра Яковлевна Єфименкова (1848-1918). (Оцінка її наукових праць) // Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук. Київ: Печатня вид. т-ва "Друкарь", 1919. Кн. 1. С. 113.

наразі, вона посідає місце на «вершині» як у харківському, так і в національному Пантеоні.

Визначних досягнень у такому виді мистецтва, як дизайн одягу, досягла Каринська Варвара Андріївна, всесвітньовідома художниця одягу, двічі номінантка та володарка нагороди американської кіноакадемії «Оскар» 1948 р. за дизайн костюмів для фільму «Жанна д'Арк». Варвара Каринська з малечі полюбляла створювати вишиванки, але окрім мистецького хисту, Каринська деякий час була редакторкою газети «Утро»¹, що належала її батьку, а також відвідувала відкриті лекції на юридичному факультеті Імператорському Харківському університеті. Після згортання НЕПу Варвара Андріївна виїхала з СРСР та почала працювати у Парижі. За кордоном вона зуміла заявити про себе на весь світ, співпрацювала із Сальвадором Далі, Анрі Матіссом, Марком Шагалом. Шила костюми для кінофільмів, російського балету в Монте-Карло, а після переїзду в США створювала костюми для американської балетної школи. В костюмах Барбари Каринської ходили найвідоміші актори та акторки середини ХХ століття. Винайдений нею ліф Коко Шанель використовувала для моделювання своєї відомої «маленької чорної сукні». Хоча Каринська й емігрувала у 1924 р. (їй було вже 38 років) та стала відомою поза Батьківщини, це не повинно бути перешкодою для вшанування пам'яті про неї харків'янами, як мешканцями міста, де вона народилася та почала свій творчий шлях. Спочатку це почали робити її шанувальники та родичі, створивши у Харкові «Фонд ім. В. Каринської» у 2003 р., за підтримки якого було відкрито меморіальну дошку, організовано кілька виставок, лекцій та міжнародних фестивалів моди і театрального костюма ім. Варвари Каринської², а у 2015 р. міська рада надала назви вулиці ім'я цієї відомої жінки.

Сьоме та десяте міста у рейтингу жіночих імен Харкова зайняли Леся Українка та Марко Вовчок, які до розвитку Харкова не мають прямого

¹ Цит. за: Бондарев А. О 200-лєтїи журнала «Украинский вестник» и «Харьковский Демокрит». URL: <https://nakipelo.ua/o-200-letii-zhurnala-ukrainskij-vestnik-i-harkovskij-demokrit/> (дата звернення: 12.04.2021)

² Шемет, Н. Варвара. Karinska. Интерпретации. Харьков: Факт, 2015. С. 387–388.

відношення, але належать до «національного Пантеону» як жінки, що долучилися до розбудови саме українського суспільства, культури та держави. Лесю Українку, або Ларису Косач, називають «найбільшою українською поеткою»¹, пам'ять про яку вшановують кожного року. Тоді як Марко Вовчок, або Марію Вілинську, можна назвати однією з найбільш визначних вітчизняних прозаїків, що збагатила мову новими літературними жанрами та прославила українську культуру далеко за її межами. Зважаючи на це, на честь цих вельми шановних жінок названо вулиці Харкова, які можна вважати частиною «комплексу» вулиць, названих на їх честь (по Україні близько 600 вулиць Лесі Українки та близько 70 вулиць Марка Вовчка).

Серед ТОПу п'ять відомих артисток, пам'ять про яких зберігають не тільки в Харкові, і не тільки в Україні. Перша, Наталія Михайлівна Ужвій, що також належить до «національного Пантеону», українсько-радянська акторка, народна артистка СРСР, що втілила більше двохсот жіночих образів, ставши, на думку багатьох, прямою українського театру, спадкоємицею великої Марії Заньковецької². Наталія Ужвій проживала в Харкові у 1926-1934 рр., граючи в знаменитому театрі «Березіль», а потім у Харківському українському драматичному театрі ім. Т.Г. Шевченка. У місті її лик закарбовано в образі Катерини на пам'ятнику Т.Г. Шевченка. Друга діячка мистецтва, Шульженко Клавдія Іванівна, естрадна співачка та акторка, учасниця Другої світової війни, під час якої виступала зі своїм Фронтовим джаз-оркестром по всьому фронту; серед її широко відомих пісень «Друзья-однополчане», «Синий платочек», «Давай закурим» тощо. Має звання народної артистки СРСР³ та багато інших нагород. У просторі Харкова, як місті, де вона народилася, представлено найбільшу кількість комеморативних маркерів, присвячених їй, що становить її на перше місце на «вершині Пантеону». Третя артистка ТОПу-15 — Гурченко

¹ Визначні українські жінки : матеріали та гутірки / упоряд.: С. Бура, Д. Чайковський; Спілка української молоді Америки. Нью Йорк, 1967. С. 27.

² Карнацевич В. 100 знаменитых харьковчан. Харьков, 2005. С. 442.

³ Осадча В., Павлова О. Шульженко Клавдія Іванівна // Харківщина : енциклопед. Слов. Редкол.: С. І. Посохов та ін. Харків, 2014. С. 431 : фот.

Людмила Марківна, кіноактриса, що добре відома кожній радянській людині. Ця жінка є виконавицею комедійних і драматичних ролей більш ніж у вісімдесятьох кіно- і телефільмах. У рідному місті, яке таким вважала сама актриса, вшанували й найменуванням вулиці на її честь, й меморіальною дошкою, також у 2018 р. відкрито пам'ятник в сквері по вул. Трінклера, у композицію якого увійшли п'ятнадцять персонажів з шести фільмів за участю Л. Гурченко: це Леночка Крилова з «Карнавальної ночі», подружжя Козякіни і Раїса Захарова з «Любов і голуби» — і багато інших, а височіє над цими героїнями скульптура самої артистки. Четвертою серед артисток є Фатеева Наталя Миколаївна, єдина жива жінка ТОПу-15, актриса театру і кіно, що за п'ятдесят років роботи зіграла близько сімдесятьох ролей. Крім того, «увійшла в історію» як перший диктор однієї з перших вітчизняних студій, що було відкрито у 1956 р. у Харкові. П'ятою артисткою є перша в СРСР жінка-дресирувальник хижаків, Бугримова Ірина Миколаївна. прославлена приборкувачка левів, Народна артистка СРСР, що виховала понад 80 хижаків. Отже, артистки, майже всі з яких є уродженками Харкова, що здобули славу за радянський період, займають більшість «вершини Пантеону», і до того ж мають вищі місця у рейтингу. Це відповідає загальній тенденції, що стосується й артистів-чоловіків, про популярність та більшу увагу до вшанування акторів кіно, обличчя яких відомі широкому загалу¹.

До рейтингу потрапила ще одна доктор(ка) наук, тепер медичних — Мала Любов Трохимівна, лікарка, вчена (доктор медичних наук, 1954 р.) та педагогиня, учасниця Другої світової війни, чия наукова та громадська діяльність отримала світове визнання. Вона хоч і не народилася в Харкові (зате навчалася, жила та працювала більше 30-ти років), але внесок у розвиток нашого міста, який здійснила Любов Мала, величезний. Наукова діяльність Малої була пов'язана з дослідженнями серцево-судинних захворювань. Л.Т. Мала була засновницею і першою директоркою Національного інституту терапії НАМН України (який зараз носить її ім'я). Любов Трохимівна створила кардіологічну

¹ Посохов С. І. ТОП-особи харківського локусу, або Про роль імен у конструюванні образів міста // Українська біографістика. 2020. Вип. 20. С. 202.

школу, підготувала понад 30-ти докторів наук, й визначила основні вектори розвитку вітчизняної терапії в ХХІ столітті. Любов Малу було обрано дійсним членом НАН і АМН України, Російської АМН, присвоєно звання Героя Соціалістичної праці та Героя України¹. Біографічний інститут США в 1996 р. нагородив Л. Т. Малу почесним званням «Людина року» і відзначив Міжнародним культурним дипломом пошани. Також міжнародний Європейський біографічний центр (Кембридж, Велика Британія), починаючи з 1998 р., згадує її прізвище серед 2000 видатних вчених ХХ ст.

Окрім зазначених учасниць Другої світової війни (яких шестеро у ТОПі), до рейтингу увійшли жінки, що втратили життя в антинацистській боротьбі: Нікітіна Галина Олексіївна (зв'язкова, членкиня Харківського обласного підпілля), Ляля Убийвовк (повне ім'я – Убийвовк Олена Костянтинівна, керівниця комсомольської організації «Нескорена полтавчанка») та Громова Уляна Матвіївна (членкиня штабу підпільної молодіжної організації «Молода гвардія»). Вшанування героїнь-підпільниць у назвах урбанонімів та спорудженні бюстів на алеях слави та пам'яті є незаперечною частиною радянського символічного пласту Харкова. Якщо більша частина жінок ТОП-15 належить до радянського періоду життя та діяльності, але комеморативні маркери на їхню честь споруджено у добу незалежності України, то героїнь Другої світової війни було вшановано в один період (1940-1960 рр.).

Отже, серед перелічених п'ятнадцяти жінок тільки шість харків'янок за народженням і всі вони проживали переважно поза містом впродовж життя, але також харків'янками можна назвати ще шістьох осіб, що левову частину свого життя «присвятили Харкову». Таким чином, харків'янки-актриси робили кар'єру в більш розвинутих для цього містах, де є культура та середовище, Харків не можна назвати центром кіно- та театрального мистецтва, окрім періоду коли місто було столицею, але в інші часи такими центрами виступали Київ, Москва тощо. П'ять жінок у ТОП-15 належать до «національного Пантеону», двоє з яких

¹ Мала Л. Т. // Історія Харкова у пам'ятних дошках. URL: https://memorydoskikharkov.blogspot.com/2019/08/blog-post_12.html (дата звернення: 10.02.2021)

не мали тісні зв'язки з Харковом (Леся Українка приїжджала до родичів в Харків, Марко Вовчок навчалася у Харківському приватному пансіонаті), Н.М. Ужвій працювала близько 10 років у театрах Харкова, а О.Я. Єфименко вела наукову діяльність у місті з 1979 по 1907 рр., лише Х.Д. Алчевська більшу частину життя прожила у Харкові й присвятила своє життя педагогічно-просвітницькій діяльності.

Підсумовуючи, зважимо на те, що більшість меморіальних елементів щодо жіночих імен у символічному просторі Харкова запроваджено або узгоджено з міською владою, «Пантеон героїнь» є відображенням перш за все офіційного рівня соціальної пам'яті містян. Наявний ТОП-15 жіночих імен у символічному просторі Харкова будується на комеморативних маркерах, споруджених відносно нещодавно. Деякі маркери з'являються за наявності вже існуючих варіантів увічнення пам'яті про ту чи іншу жінку, наприклад, мурали. Започаткування практики масового вшанування видатних жінок у просторі міста призводить до збільшення імен, а отже, до розширення харківського «Пантеону героїнь» та майбутніх можливих змін у його «вершині».

Висновки

В ході дослідження було виявлено та проведено аналіз існуючих у символічному просторі Харкова елементів комеморативного маркування по відношенню до видатних жінок. Зважаючи на регіональну специфіку, в харківському міському просторі(ах) відбувається ряд процесів, які у деяких випадках підпадають під політику центральних інститутів влади, в інших випадках — суттєво не збігаються з національно-українською моделлю історичного минулого: деідеологізація (або ідеологічна деколонізація соціальної пам'яті, найбільше представлена у політиці декомунізації), вже згадана внутрішня деколонізація за означення П. Нора, локалізація (поширення практики увічнення регіональних та місцевих діячів та подій) та розбудова національного простору пам'яті. Кожен з цих процесів в тому числі посприяв змінам у харківському «Пантеоні героїнь», через те, що більшість маркерів меморалізації жіночих імен у символічному просторі були спорудженні або введені саме за період незалежності України (та посилені політикою декомунізації у 2015 р.), тож можна стверджувати тільки-но про започаткування практики масового, відносно попередніх років, увічнення жіночих імен у символічному просторі міста.

На підставі нещодавніх трансформацій символічного маркування простору Харкова, щодо комеморативних елементів жіночих імен у просторі можна стверджувати, що найбільшим за кількістю варіантом увічнення виступають меморіальні назви серед урбанонімів — нині між них представлено 29 осіб. Нові елементи комеморативного маркування тісно пов'язані між собою та взаємопосилюються, на честь одних й тих же жінок встановлюють пам'ятники, називають вулиці та провулки, малюються мурали, присвячують школи на наукові інститути.

Міський простір, який символічно наповнюється пам'яттєвим капіталом, першочергово є інструментом політики, через це простір виступає як конструкт, а процес конструювання можна охарактеризувати поняттям «політика пам'яті», тобто «цілеспрямованими діями чи утриманням від дій держави (чи іншої

публічної інституції, суспільно-політичної сили), що мають на меті формування й утвердження в свідомості суспільства бажаних уявлень про історичне минуле, та вилучення небажаних уявлень, котрі, на погляд суб'єкта політики, не відповідають інтересам спільноти, держави»¹. Більшість меморіальних елементів щодо жіночих імен у символічному просторі Харкова запроваджено або узгоджено з міською владою, тому «Пантеон героїнь» є відображенням перш за все офіційного рівня соціальної пам'яті містян. Не зважаючи на це, міський простір все більше починає відображати простори пам'яті різних груп населення, які формують певні ідеї, що впливають на рішення щодо політики пам'яті. Прикладом може слугувати практика пошанування пам'яті про Варвару Каринську певною групою містян, що організовували виставки, фестивалі, за їх підтримки було відкрито меморіальну дошку, — ці дії посприяли тому, що у 2015 р. міська рада надала вулиці ім'я цієї відомої жінки.

В процесі пошуку маркерів меморалізації жінок серед пам'ятників Харкова, було з'ясовано, що жіночих скульптурних фігур, які репрезентують певний образ, історичне явище чи національні символи, більше, ніж пам'ятників присвячених конкретній жінці. Ці скульптурні фігури мають певні спільні риси, що можна охарактеризувати кількома образами: сильна маскулінна Батьківщина-матір, скорботна жінка(-матір), «протагоністка» та образ жіночності як такої².

За результатами дослідження було створено ієрархічну системи жіночих імен за кількісними значеннями знайдених просторо-комеморативних елементів, тобто окреслено харківський «Пантеону героїнь». До списку увійшли 69 жінок, серед яких за сферою діяльності домінують діячки мистецтва (29 осіб: актриси, оперні співачки, письменниці та поетеси, художниці та дизайнерки, артистки, балерини тощо), далі йдуть учені (16 жінок), спортсменки (2 особи), серед інших

¹ Гриценко О. А. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ: К.І.С., 2017. С. 25.

² Див. Додатки, мал. 2.

(21 жінка) революціонерки, героїні воєн тощо. «Вершину Пантеону» займають п'ятнадцять діячок, які найбільше представлені у просторі Харкова:

- 1) Шульженко Клавдія Іванівна
- 2) Мала Любов Трохимівна
- 3) Гризодубова Валентина Степанівна
- 4) Гурченко Людмила Марківна
- 5) Леся Українка (Косач Лариса Петрівна)
- 6) Алчевська Христина Данилівна
- 7) Ужвій Наталія Михайлівна
- 8) Бугримова Ірина Миколаївна
- 9) Нікітіна Галина Олексіївна
- 10) Марко Вовчок (Марія Олександрівна Вілінська)
- 11) Каринська Варвара Андріївна (Каринська Барбара)
- 12) Раєвська-Іванова Марія Дмитрівна
- 13) Єфименко Олександра Яківна
- 14) Фатєєва Наталя Миколаївна
- 15) Убийвовк Олена (Ляля) Костянтинівна / Громова Уляна Матвіївна

Таким чином, серед ТОП-15 жінок харківського «Пантеону» дев'ять мисткинь, три науковиці/просвітительки, чотири героїні Другої світової війни і не тільки. Якщо говорити про певні характеристики, які дозволяють казати про «визначну роль» тієї чи іншої діячки серед ТОП-15 «Пантеону героїнь», то можна констатувати, що ці жінки вирізняються наполегливістю, сильним (можна сказати навіть «не жіночим») характером, внутрішньою та зовнішньою силою та вродою, великими кар'єрними здобутками та правильними (загальноприйнятими у суспільстві) моральними цінностями. Серед перелічених ТОП-15 шість харків'янок за народженням та чотири за проживанням у місті протягом десяти і більше років. До «національного Пантеону» можна віднести трьох діячок мистецтва та двох науки/просвітництва.

Згідно політики декомунізації, деяких діячок радянського періоду було усунуто з простору, інші особи, хто не брав активної участі у злочинах проти

України, залишилися серед міського «Пантеону героїнь». Важливо відмітити, що в Харкові не простежується така тенденція, як «глюорифікація» нових національних героїв¹, що «заохочується» через політику пам'яті. У харківському символічному просторі не представлено учасниць Української повстанської армії, які мають певні практики пошанування у міських просторах Центральної та Західної України².

Звертаючись до завдань дослідження, а саме до питання про науковий наратив про Велику Жінку³, згідно якого лише ті історичні діячки, які безпосередньо прислужилися національній справі, отримують найвищий рівень визнання від держави, можна констатувати, що на міському рівні найбільшого визнання дістають міські «обличчя», які, або народилися у Харкові, або приймали участь у його розвитку. Крім того, символічний простір Харкова містить кілька радянських діячок, що ніяк не стосуються історії міста та України. Також, можна говорити про переплетіння культур — української з російською дореволюційною та радянською через жінок, що створюють образ Харкова.

Дослідження має суспільно-політичну актуальність через те, що самі елементи комеморативного маркування жіночими іменами простору міста змінюють суспільно-політичний простір Харкова. Алегоричні образи та постаті конкретних жінок стають все більш «видимими», зважаючи на початок формування у місті практики масового вшанування видатних жінок. Так міський простір постає як носій різних «культур спогаду», які неперервно, зважаючи на динамічність як соціальної пам'яті так і міського простору, створюють унікальний образ(и) міста та генерують ідентичність його жителів.

¹ Кобченко К. Жіночі обличчя сучасної пам'яті українців про Другу світову війну на прикладі міського простору Києва // HEINRICH-BÖLL-STIFTUNG. 2020. 15 травня. URL: <https://ua.boell.org/uk/2020/05/15/zhinochi-oblichchya-suchasnoi-pamyati-ukrainciv-pro-drugu-svitovu-viynu-na-prikkladі> (дата звернення: 21.02.2021)

² Кісь О. (Не)Жіночі риси в історичному портреті міста // «Україна Модерна». 2014. 10 жовтня. URL: <https://uamoderna.com/blogy/oksana-kis/women-city> (дата звернення: 23.03.2021)

³ Кісь О.Р. Кому в Україні потрібна жіноча історія? // Historians.in.ua. 2013. 8 березня. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/611-oksana-> (дата звернення: 25.01.2021)

Додатки

Список 1

36 «жіночих» вулиць Харкова з 1991 по 2021 рр.: вул. Олександри Бєлової («праведниця народів світу», героїня Другої світової війни, вулицю носить її ім'я з 2018 р.), пров. Тетяни Устинової (геологиня, з 2016 р.), вул. Марії Пилинської (перекладачка, мовознавиця, з 2018 р.), вул. Каринської (дизайнерка, з 2016 р.), М.К. Гороховської (гімнастка, з 2013 р.), вул. Дудинської (балерина, з 2016 р.), просп. Любові Малої (лікарка-вчена, з 2016 р.), пров. Л. Гурченко (актриса, з 2016 р.), вул. Раєвської (художниця, з 2016 р.), вул. Стасової Олени (російська діячка та радянська революціонерка, вулиця була на мапі міста до 2016 р.), площа Бугримової (дресирувальниця, з 2003 р.), вул. Ганни (Хоперська Ганна Петрівна, революціонерка, вулиця була на мапі міста до 2016 р.), вул. Заліська (на честь жінки статського радника Заліської, котрій тут належала земля, з 1916 р.), вул. Кисляк Марії (підпільниця, з 1965 р.), пров. Маслівський (на честь селянки Маслової Аграфени Андріївни, з 1909 р.), вул. Галини Нікітіної (революціонерка, з 1965 р.), вул. Перовської (революціонерка, з 1929 р.), вул. Приходьківська (на честь Приходькової Пелагії Константинівни, селянки, з 1954 р., також є пров. Приходьківський), пров. Фіньківський (на честь Фінькової Ефімії, є у списках 1869 р., конкретна дата надання назви провулку не відома), вул. Клавдії Шульженко (співачка, актриса, з 1984 р.), вул. Громової Уляни (підпільниця, з 1946 р.), узв. Пассіонарії (Долорес Ібаррурі Гомес, відома також як Пасіонарія, діячка міжнародного комуністичного руху, до 2015 р.), пров. Коллонтай (революціонерка та радянська діячка, до 2015 р.), вул. та наб. Крупської (радянська діячка, до 2015 р.), пров. Бош Євгенії (революціонерка та членкиня радянської партії, конкретна дата перейменування провулку не відома), вул. Ванди Василевської (польсько-радянська письменниця та громадська діячка, до 2015 р.), вул. Осипенко (льотчиця, з 1954 р.), вул. Раскової (льотчиця, з 1954 р.), пл. Розі Люксембург (теоретикиня марксизму, до 2013 р.), вул. Наталії Ужвій (актриса, з 1986 р.), вул. Фігнер (революціонерка, з 1929 р.), вул. та пров. Лізи Чайкіної (партизанка, з 1946 та 1962 рр.), вул. Лесі Українки (письменниця,

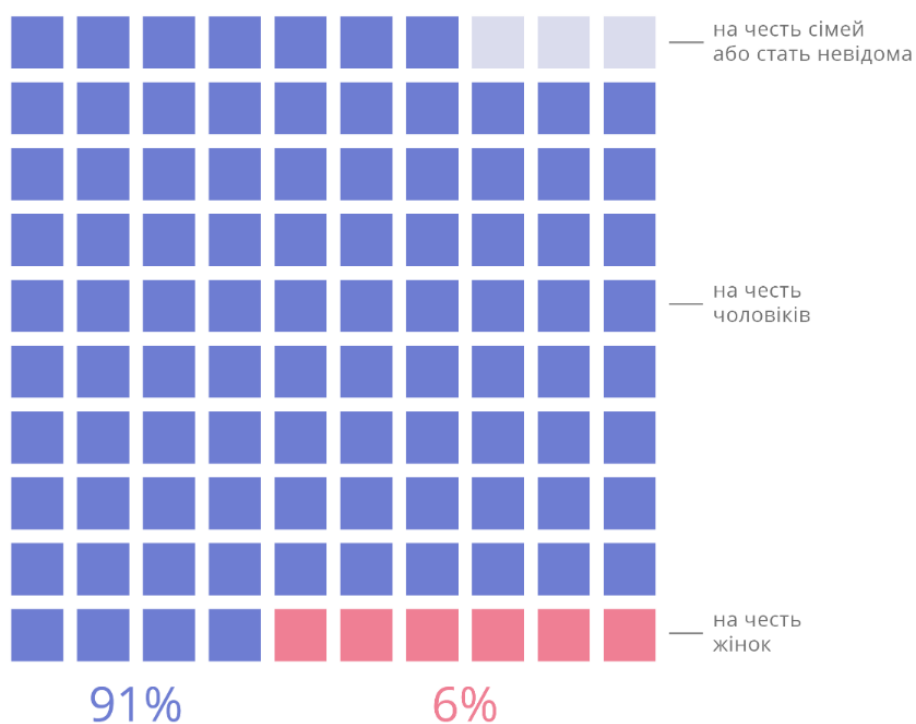
[illegible]

[illegible]

Мал. 4

В УКРАЇНІ ЖІНОЧИХ ВУЛИЦЬ У 15 РАЗІВ МЕНШЕ, НІЖ ЧОЛОВІЧИХ

Серед усіх іменних вулиць України жіночих лише 6%, чоловічих – 91%. Для 3% або неможливо визначити стать, або вони названі на честь сімей.

Мал. 5

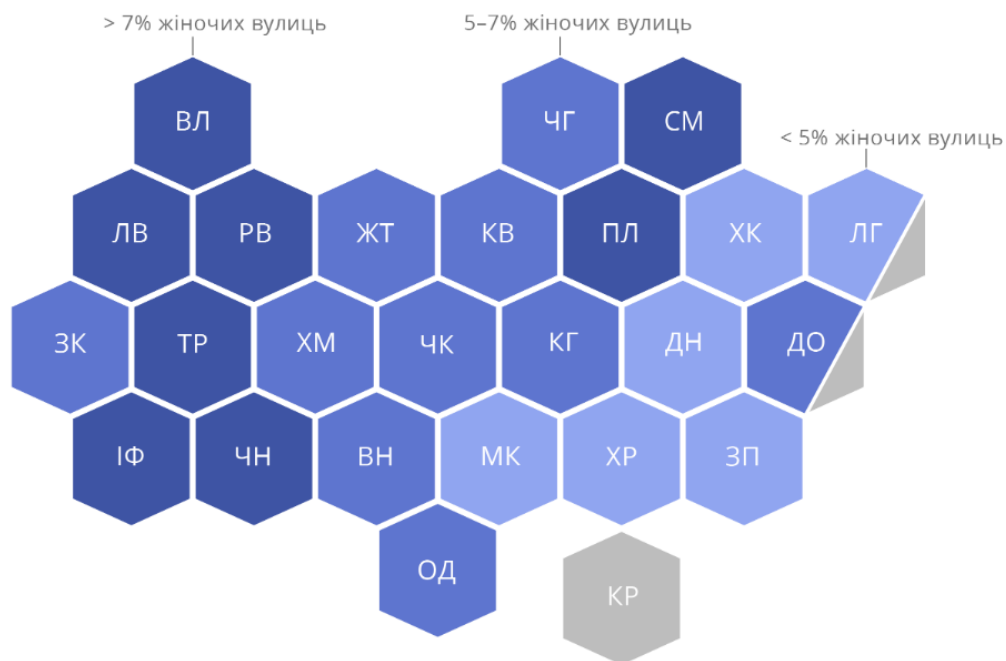
Жінки серед 100 найпопулярніших іменних вулиць України

Номер у списку	Ім'я	Кількість на карті України
4	Лесі Українки	587
38	Зої Космодем'янської	137
49	Ольги Кобилянської	108
81	Валентини Терешкової	71
89	Соломії Крушельницької	66
93	Лізи Чайкіної	64
98	Княгині Ольги	59
100	Марії Заньковецької	56

Мал. 6

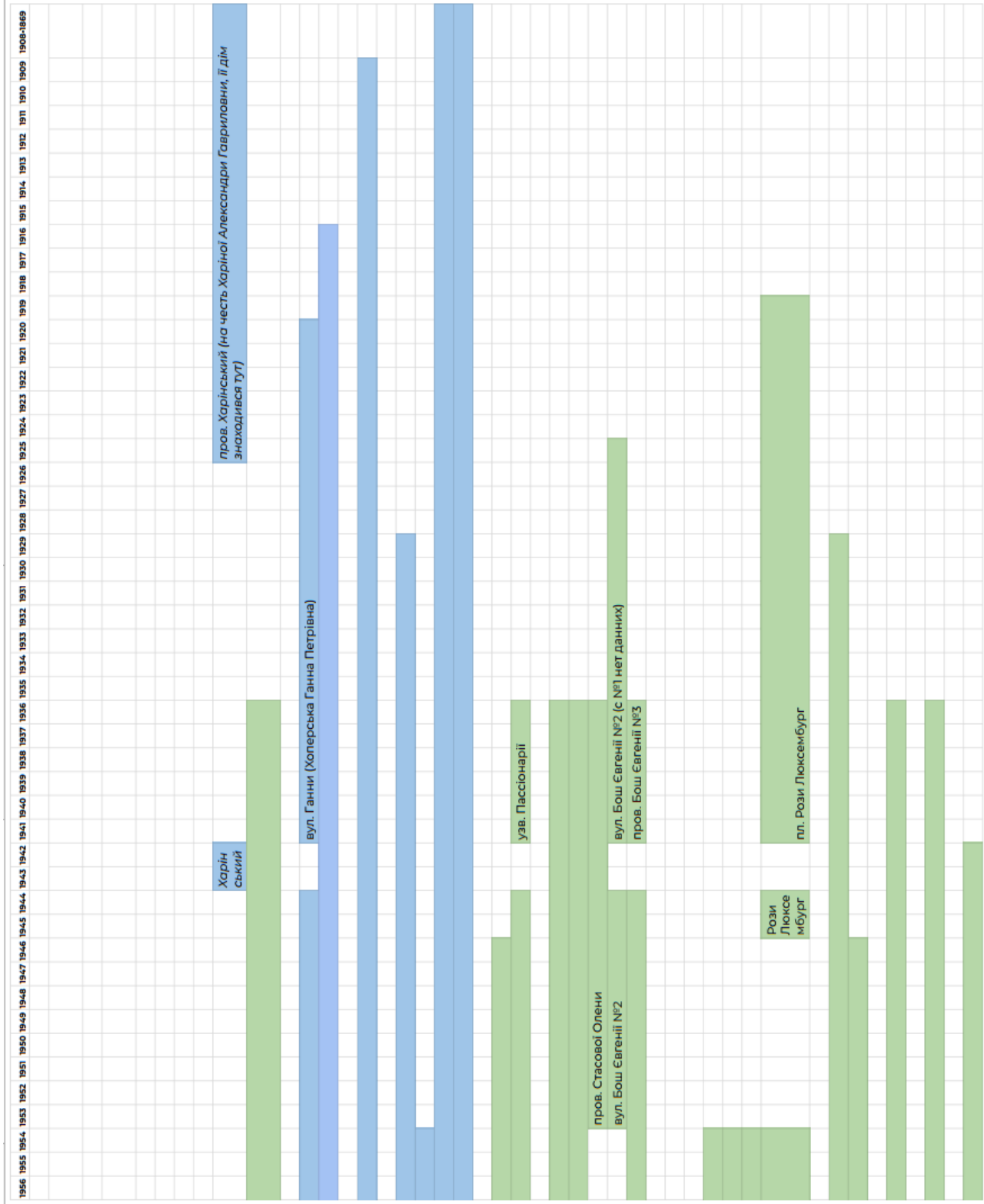
ФЕНОМЕН ЛЕСІ УКРАЇНКИ

«Найжіночіші» області мають до 9% вулиць, названих на честь жінок (серед усіх іменних вулиць). Більшість із них мають ім'я Лесі Українки.

TEXTY.ORG.UA

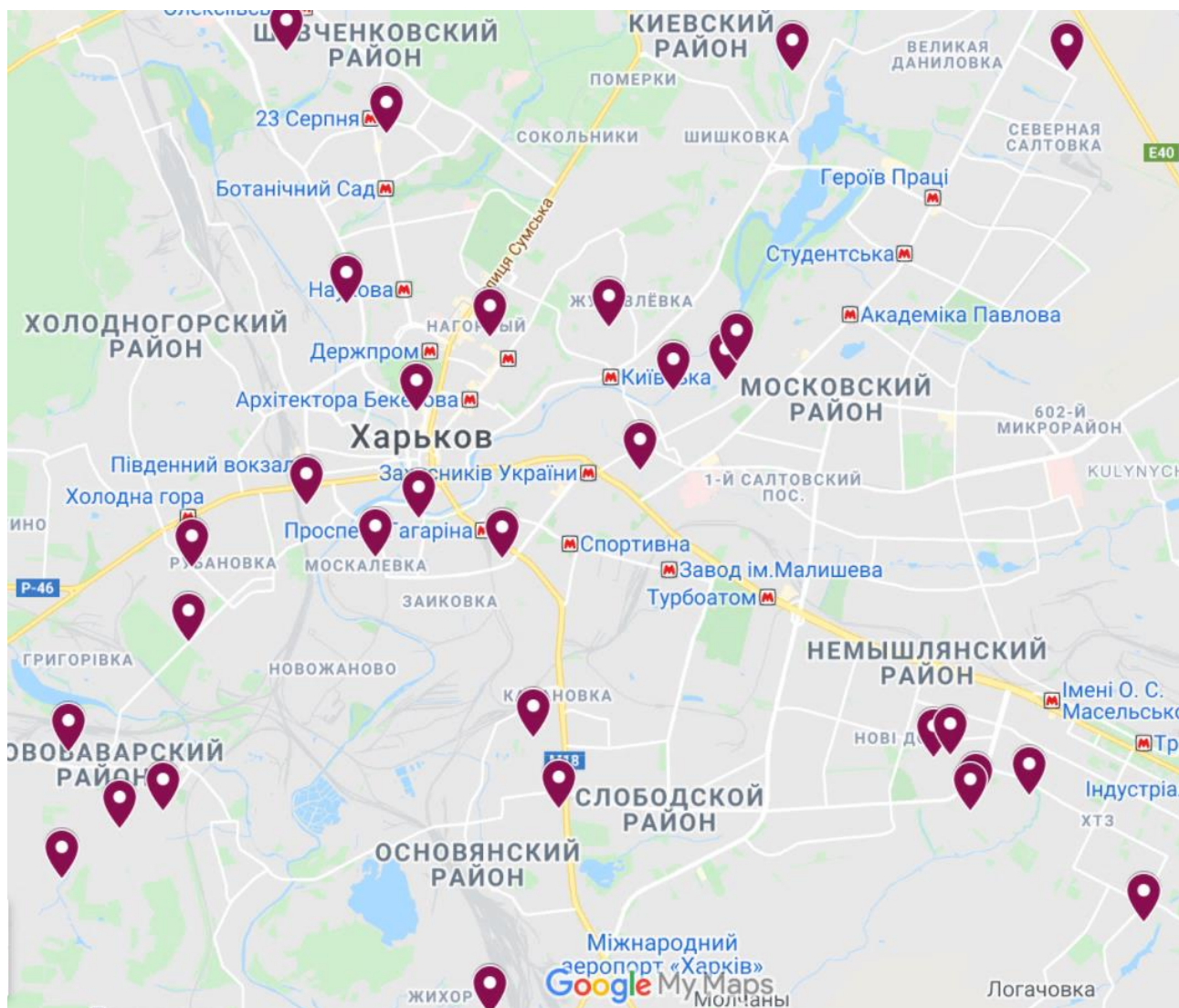
Мал. 8

Мал. 9

Ім'я	Характеристика	Джерело
Алчевская Христина Даниловна	педагог-просветитель, библиограф, публицист	Карнацевич В. 100 знаменитых харьковчан. Харьков, 2005. 510с.
Бровар (Анна Мар) Анна Яковлевна	"автор эротических романов"	Можейко І. Ю. та ін.Сто знаменитих харків'ян.-Х.: Фактор,2004.-172 с. (С. 186-188)
Бугримова Ирина Николаевна	артистка цирка,укротительница львов	Можейко І. Ю. та ін.Сто знаменитих харків'ян.-Х.: Фактор,2004.-172 с. (С.38- 40)
Бугримова Ирина Николаевна	артистка цирка,укротительница львов	Карнацевич В. 100 знаменитых харьковчан. Харьков, 2005. 510с.
Гризодубова Валентина Степановна	Летчица	Карнацевич В. 100 знаменитых харьковчан. Харьков, 2005. 510с.
Гурченко Людмила Марковна	актриса	Карнацевич В. 100 знаменитых харьковчан. Харьков, 2005. 510с.
Ефименко (урож. Ставровская) Александра Яковлевна	историк, этнограф	Можейко І. Ю. та ін.Сто знаменитих харків'ян.-Х.: Фактор,2004.-172 с. (С. 99-101)
Кадмина Евлалия Павловна	певица, актриса театра	Можейко І. Ю. та ін.Сто знаменитих харків'ян.-Х.: Фактор,2004.-172 с. (С. 124-125)
Клочкова Яна	чемп. Мира и Европі по комплекс. Плаванню...	Карнацевич В. 100 знаменитых харьковчан. Харьков, 2005. 510с.
Малая Любовь Трофимовна	кардиолог	Карнацевич В. 100 знаменитых харьковчан. Харьков, 2005. 510с.
Мирошниченко Евгения Семеновна	оперная певица	Карнацевич В. 100 знаменитых харьковчан. Харьков, 2005. 510с.
Никольская Елена Александровна	искусствовед,библиотекарь,музеевед	Можейко І. Ю. та ін.Сто знаменитих харків'ян.-Х.: Фактор,2004.-172 с. (С. 200-203)
Раєвська-Іванівна Марія Дмитрівна	худож. І педагог, "перша російська жінка-художниця"	Карнацевич В. 100 знаменитых харьковчан. Харьков, 2005. 510с.
Рубенштейн Ида Львовна	балерина и драм.актриса	Можейко І. Ю. та ін.Сто знаменитих харків'ян.-Х.: Фактор,2004.-172 с. (С. 223-225)
Серебрякова Зінаїда Є.	худож.	Можейко І. Ю. та ін.Сто знаменитих харків'ян.-Х.: Фактор,2004.-172 с. (С. 235-237)
Серова Валентина Васильевна	актриса	Можейко І. Ю. та ін.Сто знаменитих харків'ян.-Х.: Фактор,2004.-172 с. (С. 238-241)
Ужвий Наталья Михайловна	актриса	Карнацевич В. 100 знаменитых харьковчан. Харьков, 2005. 510с.
Фатеева Наталья Николаевна	актриса	Карнацевич В. 100 знаменитых харьковчан. Харьков, 2005. 510с.
Фомина Юлия Гавриловна	актриса	Можейко І. Ю. та ін.Сто знаменитих харків'ян.-Х.: Фактор,2004.-172 с. (С. 291-293)
Шульженко Клавдия Ивановна	эстрадна співачка, народна артистка СРСР 1971	Карнацевич В. 100 знаменитых харьковчан. Харьков, 2005. 510с.
Яковлева Елена Алексеевна	театр.актриса и киноактриса,телеведущая	Карнацевич В. 100 знаменитых харьковчан. Харьков, 2005. 510с.

Мал. 10

Мал. 11

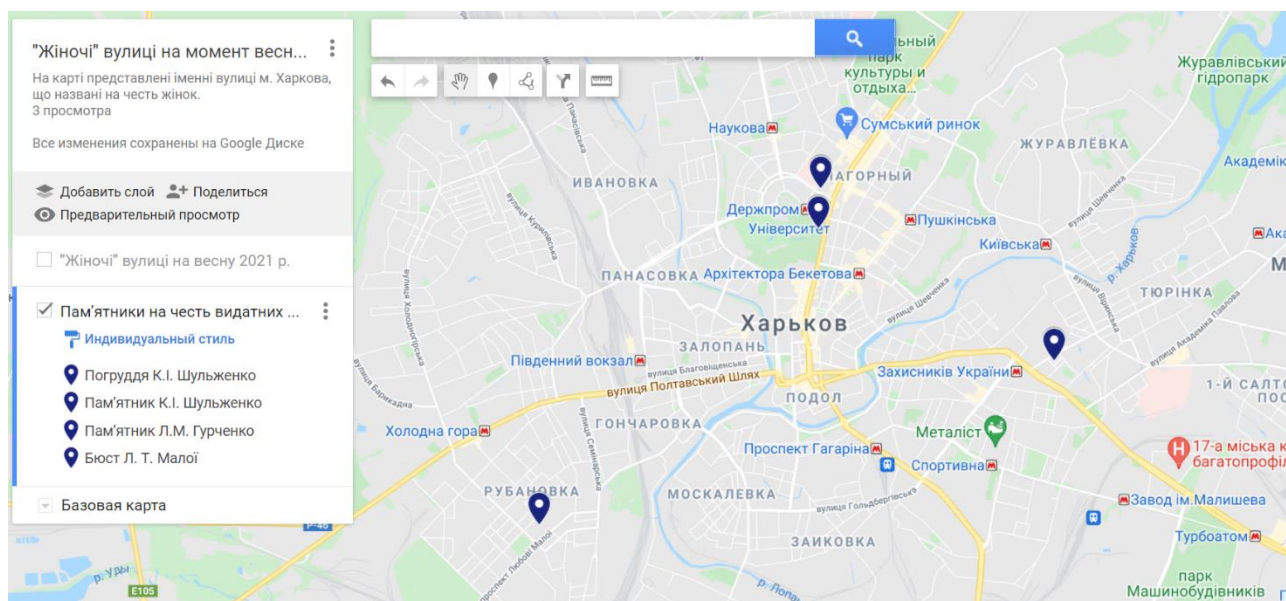

Табл. 1

Ім'я	Характеристика	Джерело
Алчевська Христина Данилівна	педагогиня-просвітителька	Визначні українські жінки : матеріали та гутірки / упоряд.: С. Бура, Д. Чайковський; Спілка української молоді Америки. – Нью Йорк, 1967. – 114 с.
Алчевська Христина Данилівна	педагогиня-просвітителька	Козуля О. Жінки в історії України.-К., 1990.- Віце-президент [про Алчевську] С. 95-99
Алчевська Христина Данилівна	педагогиня-просвітителька	Луговий О. Визначне жіноцтво України.-К., 1994. -Х.Д. Алчевська, С. 271-272.
Алчевська Христина Данилівна	педагогиня-просвітителька	Українки в історії/ За заг.ред.В. Борисенко.-К.:Либідь,2004.-328 с.; іл. (с. 98-100)
Алчевська Христя Олексіївна	поетеса	Видатні жінки України / Наталія Полонська-Василенко. – Вінніпег; Мюнхен: Trident Press Ltd, 1969. – 160 с. (С. 121-122, 141)
Алчевська Христя Олексіївна	поетеса	Наші визначні жінки : літературні характеристики-силуети / С. Русова. – Вінніпег: Вид. заходом Союзу Українок Канади, 1945. – 105, [1] с. : портр. (С. 64-71)
Алчевська Христя Олексіївна	поетеса	Тридцять українських поетес : антологія / редкол.: М. П. Бажан, О. Є. Засенко, С. А. Крижанівський, А. С. Малишко, М. Л. Нагнибіда, Л. М. Новиченко [та ін.]; упоряд., передм., прим. Л. І. Міщенко. – Київ: Радянський письменник, 1968. – 293 с. (С. 213-229)
Апанович Олена Михайлівна	історикиня	Українки в історії/ За заг.ред.В. Борисенко.-К.:Либідь,2004.-328 с.; іл. (с. 90-97)
Гуменна Докія Кузьмівна	письменниця	Визначні українські жінки : матеріали та гутірки / упоряд.: С. Бура, Д. Чайковський; Спілка української молоді Америки. – Нью Йорк, 1967. – 114 с.
Гуменна Докія Кузьмівна	письменниця	Українки в історії/ За заг.ред.В. Борисенко.-К.:Либідь,2004.-328 с.; іл. (с. 190-195)
Данківська Раїса	етнографиня, фольклористка	Українки в історії/ За заг.ред.В. Борисенко.-К.:Либідь,2004.-328 с.; іл. (с. 86)
Єфименко Олександра Яківна	історикиня	Наші визначні жінки : літературні характеристики-силуети / С. Русова. – Вінніпег: Вид. заходом Союзу Українок Канади, 1945. – 105, [1] с. : портр. (С. 90-93)
Єфименко Олександра Яківна	історикиня	Українки в історії/ За заг.ред.В. Борисенко.-К.:Либідь,2004.-328 с.; іл. (с. 58-61)
Єфименко Олександра Яківна	історикиня	Видатні жінки України / Наталія Полонська-Василенко. – Вінніпег; Мюнхен: Trident Press Ltd, 1969. – 160 с. (С. 125-126, 129-130)

Леся Українка	письменниця, поетеса	Визначні українські жінки : матеріали та гутірки / упоряд.: С. Бура, Д. Чайковський; Спілка української молоді Америки. – Нью Йорк, 1967. – 114 с.
Леся Українка	письменниця, поетеса	Наші визначні жінки : літературні характеристики-силуети / С. Русова. – Вінніпег: Вид. заходом Союзу Українок Канади, 1945. – 105, [1] с. : портр. (С. 72-78)
Марко Вовчок (Марія Вілінська)	поетеса	Видатні жінки України / Наталія Полонська-Василенко. – Вінніпег; Мюнхен: Trident Press Ltd, 1969. – 160 с. (С. 107-108)
Марко Вовчок (Марія Вілінська)	поетеса	Визначні українські жінки : матеріали та гутірки / упоряд.: С. Бура, Д. Чайковський; Спілка української молоді Америки. – Нью Йорк, 1967. – 114 с.
Марко Вовчок (Марія Вілінська)	поетеса	Наші визначні жінки : літературні характеристики-силуети / С. Русова. – Вінніпег: Вид. заходом Союзу Українок Канади, 1945. – 105, [1] с. : портр. (С. 33-41)
Осадча-Яната Наталя	ботанікиня	Українки в історії/ За заг.ред.В. Борисенко.-К.:Либідь,2004.-328 с.; іл. (с. 103-109)
Полонська-Василенко(Меньшова) Наталія Дмитрівна	історикиня	Визначні українські жінки : матеріали та гутірки / упоряд.: С. Бура, Д. Чайковський; Спілка української молоді Америки. – Нью Йорк, 1967. – 114 с.
Полонська-Василенко(Меньшова) Наталія Дмитрівна	історикиня	Українки в історії/ За заг.ред.В. Борисенко.-К.:Либідь,2004.-328 с.; іл. (с. 67-71)
Прихотько Антоніна Федорівна	фізикиня	Українки в історії/ За заг.ред.В. Борисенко.-К.:Либідь,2004.-328 с.; іл. (с. 101-104)
Русова Софія Федорівна	педагог і громад. діячка	Видатні жінки України / Наталія Полонська-Василенко. – Вінніпег; Мюнхен: Trident Press Ltd, 1969. – 160 с. (С. 133)
Русова Софія Федорівна	педагог і громад. діячка	Українки в історії/ За заг.ред.В. Борисенко.-К.:Либідь,2004.-328 с.; іл. (с. 72-77)
Русова Софія Федорівна	педагог і громад. діячка	Українки, які створили державу / уклад. В. Володько, кураторки: Ольга Коваль, Олександра Голуб. – Київ, 2019. – 24 с. : фот. (С. 6)
Суровцова Надія Віталіївна	історикиня, журналіст	Українки в історії/ За заг.ред.В. Борисенко.-К.:Либідь,2004.-328 с.; іл. (с. 157-162)

Табл. 2

Ландшафти пам'яті				Меморіальні події	Меморіальні найменування		Інформаційно-довідкові і презентаційні видання		Державні варіанти увічнення пам'яті	
Меморіальні дошки	Пам'ятники та бюсти	Мурали	Музеї		Урбаноніми (нинішні)	Окремі інституції	Науково-популярні видання «100 знаменитих харків'ян»	Путівники	Марки та монети	Науково-популярні видання «видатні українки»
Шульженко К.І. (3 дошки)	Шульженко К.І. (2 пам'ятника)	Шульженко К.І. (2 мурали)	Шульженко К.І.	Шульженко К.І.	вул. Клавдії Шульженко	школа ім. К.І. Шульженко	Шульженко К.І.	Шульженко К.І.		
Малої Л.Т. (3 дошки)	Мала Л.Т.				просп.Любові Малої	інститут терапії ім. Л.Т. Малої	Мала Л.Т.	Мала Л.Т.		
Гризодубової В.С.		Гризодубова В.С.	Гризодубової В.С.			аероклуб Гризодубової В.С.	Гризодубова В.С.	Гризодубова В.С.		
Гурченко Л.М.	Гурченко Л.М.	Гурченко Л.М.			пров. Л. Гурченко		Гурченко Л.М.			

Ландшафти пам'яті				Меморіальні події	Меморіальні найменування		Інформаційно-довідкові і презентаційні видання		Державні варіанти увічнення пам'яті		
Меморіальні дошки	Пам'ятники та бюсти	Муралі	Музеї		Урбаноніми (нинішні)	Окремі інституції	Науково-популярні видання «100 знаменитих харків'ян»	Путівники	Марки та монети	Науково-популярні видання «видатні українки»	
Лесі Українки					вул. Лесі Українки			Леся Українка	Леся Українка	Леся Українка	5
Алчевської Х.Д.					Вул. Алчевських		Алчевська Х.Д.	Алчевська Х.Д.		Алчевська Х.Д.	5
Ужвій Н.					вул. Наталії Ужвій		Ужвій Н. М.	Ужвій Н. М.	Ужвій Н. М.		5
		Бугримова І.М.			площа Бугримової		Бугримова І.М. (в обох виданнях)	Бугримова І.М.			5
Нікітіної Г.О.	Нікітіна Г.О. (2 бюсти)				вул.Галини Нікітіної						4
					вул. Марка Вовчка (2 урб.)			Марко Вовчок		Марко Вовчок	4
Каринської В.А.				Каринської В.А.	вул. Каринської						3
					вул. Раєвської		Раєвська-Іванова М.Д.	Раєвська-Іванова М.Д.			3
							Єфименко О.Я.	Єфименко О.Я.		Єфименко О.Я.	3
		Фатєєва Н.М.					Фатєєва Н.М.	Фатєєва Н.М.			3
	Убийвовк О.К.				вул. Лялі Убийвовк						2
	Громова У.М.				вул. Громової Уляни						2
					Вул. Алчевських			Алчевська Х.О.		Алчевська Х.О.	3
Гороховської М.К.					вул. М.К. Гороховської						2
Кисляк М.Т.					вул. Кисляк Марії						2
Пилинська М.					вул. Марії Пилинської						2
					вул. Фігнер			Фігнер В.М.			2
							Серебрякова З.Є.	Серебряков а З.Є.			2
Чистякової В.М. (2 дошки)											2
					вул. Лізи Чайкіної (2 урб.)						2

Ландшафти пам'яті				Меморіальні події	Меморіальні найменування		Інформаційно-довідкові і презентаційні видання		Державні варіанти увічнення пам'яті		
Меморіальні дошки	Пам'ятники та бюсти	Муралі	Музеї		Урбаноніми (нинішні)	Окремі інституції	Науково-популярні видання «100 знаменитих харків'ян»	Путівники	Марки та монети	Науково-популярні видання «видатні українки»	
					вул. Осипенко (2 урб.)						2
Довжанської З.											1
Забіла Н.											1
Іліалі К.О.											1
Фоміної М.Г.											1
Хавкіної Л.Б.											1
Харитонові В.Ф.											1
Червоної Я.											1
Маслоченко В.											1
Лєвіна Х.											1
Орлівна Г.											1
Приходько В.С.											1
Романівська М.											1
Наместніков ої Л.М.											1
	Шевцова Л.Г.										1
	Космодем'янська З.А.										1
					вул. Олександрі Белової						1
					пров. Тетяни Устиної						1
					вул. Заліська						1
					вул. Приходьківська						1
					пров. Фінківський						1
					вул. Раскової						1
					вул. Перовської						1
					вул. Дудинської						1

Ландшафти пам'яті				Меморіальні події	Меморіальні найменування		Інформаційно-довідкові і презентаційні видання		Державні варіанти увічнення пам'яті		
Меморіальні дошки	Пам'ятники та бюсти	Муралі	Музеї		Урбаноніми (нинішні)	Окремі інституції	Науково-популярні видання «100 знаменитих харків'ян»	Путівники	Марки та монети	Науково-популярні видання «видатні українки»	
					вул. Макіївська						1
							Кадміна С.П.				1
							Клочкова Я.				1
							Мірошніченко Є.С.				1
							Яковлєва Є.А.				1
							Нікольська Є.А.				1
							Рубенштейн І.Л.				1
							Серова В.В.				1
							Фоміна Ю.Г.				1
							Бровар А.Я.				1
								Люксембург Р.			1
								Сурікова А.			1
										Апанович О.М.	1
										Гуменна Д.К.	1
										Данківська Р.	1
										Осадча-Яната Н.	1
										Полонська-Василенко Н.Д.	1
										Прихотько А.Ф.	1
										Русова С.Ф.	1
										Суровцова Н.В.	1
26	8	5	2	2	32	3	20	16	2	13	

Список джерел та літератури

- 1) Акт Харківської міської влади про перейменування об'єктів топоніміки міста Харкова. URL: <http://kharkiv.rocks/reestr/644875> (дата звернення: 03.02.2021)
- 2) Багале́й Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год): Историческая монография. Т. 1: XVII–XVIII века. Х., 1905. 569 с.
- 3) Багалій Д. І. Олександра Яковлевна Єфименкова (1848-1918). (Оцінка її наукових праць) // Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук. Київ: Печатня вид. т-ва "Друкарь", 1919. Кн. 1. С. 104-113.
- 4) Верещака М. Харківська міськрада втретє перейменувала проспект Григоренка на Жукова // Суспільне. Харків. 2021. 24 лютого. URL: <https://suspilne.media/107810-harkivska-miskrada-vtrete-povernula-prospekt-grigorenka-na-zukova/> (дата звернення: 21.03.2021)
- 5) Визначні українські жінки: матеріали та гутірки / упоряд.: С. Бура, Д. Чайковський; Спілка української молоді Америки. Нью Йорк, 1967. 114 с.
- 6) Г. Сковорода стал победителем проекта "Главные харьковчане - звезды Слобожанщины" URL: <http://bit.do/fGTyi> (дата звернення: 15.04.2021)
- 7) Гусев А. Н. Историко-справочный путеводитель. Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях. (репринтное издание) Х.: Издательство САГА, 2008. 274с., илл.
- 8) Довідник поштових адрес Укрпошти. URL: <https://ukrposhta.ua/ru/dovidnik-poshtovix-adre/opis/> (дата звернення: 10.04.2021)
- 9) Дукач Ю. На чию честь названі вулиці України? // Texty.org.ua. 2018. 6 листопада. URL: <https://texty.org.ua/d/2018/streets/> (дата звернення: 10.02.2021)
- 10) Єдиний адресний реєстр міста Харкова. URL: <https://ar.kh.ua/> (дата звернення: 21.02.2021)

- 11) Історія Харкова у пам'ятних дошках. Фактографічні та бібліографічні відомості. 2015-2019. URL: <http://mevorydoskikharkov.blogspot.com/> (дата звернення: 21.02.2021)
- 12) Карнацев В. Л. 100 знаменитих харьковчан / Худож.-оформитель Л. Д. Киркач-Осипова. Харьков: Фолио, 2005. 510 с.
- 13) Луговий О. Визначне жіноцтво України: Історичні життєписи. К.: Дніпро, 1994. 335 с.
- 14) Мачулин Л. И. Улицы и площади Харькова / Серия «Харьковская старина». Х: Мачулин, 2007. 480 с., 28 илл.
- 15) Можейко І. Ю. та ін. Сто знаменитих харків'ян. Х.: Фактор, 2004. 172с.
- 16) Нагороджено переможців міжнародного фестивалю пісні імені Шульженко (доповнено). 2012. 24 вересня. URL: <https://www.city.kharkov.ua/uk/news/nagorodzheno-peremozhetsiv-mizhnarodnogo-festivalyu-pisni-imeni-shulzhenko-dopovнено-15922.html>
- 17) Неизвестный Харьков / Худож.-оформитель И. Мисропян. Харьков: ОАО "Книжная фабрика им. М. В. Фрунзе", 2006. С.218.
- 18) Пам'ятні монети України та сувенірна продукція. Національний банк України. URL: <https://old.bank.gov.ua/control/uk/currentmoney/cmcoin/list> (дата звернення: 21.03.2021)
- 19) Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва в Харківській області, включених до списків (переліків) пам'яток історії та культури республіканського чи місцевого значення відповідно до Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури». URL: http://www.spadschina.kh.ua/assets/files/Reestri/10.06.2019_perelik_ist.pdf (дата звернення: 21.02.2021)
- 20) Пішла з життя колишній головлікар Харківської студентської лікарні Мая Фоміна // Харків: офіц. сайт Харк. міськради, міського голови, виконкому. Новини. Харків, 2012. 5 лют. URL:

- <http://www.city.kharkov.ua/uk/news/pishla-z-zhittya-kolishniy-golovlikar-harkivskoyi-studentskoyi-likarni-maya-fomina-11963.html> (дата звернення 15.01.2021).
- 21) Реєстр назв урбанонімів. URL: <http://kh-districts.inf.ua/> (дата звернення: 21.02.2021)
 - 22) Рішення Харківської міської ради «Про затвердження Положення про порядок встановлення в місті Харкові пам'ятних знаків» № 1936/15. 2015. URL: <http://kharkiv.rocks/reestr/641585> (дата звернення: 21.01.2021)
 - 23) Ставлення до окремих історичних постатей та процесу декомунізації в Україні // Соц. група Рейтинг. 2016. 17 листопада. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/otnoshenie_k_otdelnym_istoricheskim_lichnostyam_i_processu_dekommunizacii_v_ukraine.html (дата звернення: 21.03.2021)
 - 24) Українки в історії / За заг. Ред. В. Борисенко. К.: Либідь, 2004. 328 с; іл.
 - 25) Українки в історії: нові сторінки / В. Борисенко, А. Атаманенко, Л. Тарнашинська та ін. К.: Либідь, 2010. 264 с. : іл.
 - 26) Харківщина: перші та вперше. 50 розповідей / редкол.: Л. О. Белова, П. В. Єремєєв, С. М. Куделко та ін. Х.: Золоті сторінки, 2009. 208 с.
 - 27) Харьков: справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов.../ Составители: Е. Н. Дмитриева, Е.В. Дьякова, Н. М. Харченко; под.общ.ред. С. М. Куделко. Харьков: «Издательство САГА», 2011. 432 с.
 - 28) Web-проект Харківської обласної універсальної наукової бібліотеки «Нові пам'ятники історії та культури Харківської області». Оглядова інформація. 2001-2021. URL: http://old.region.library.kharkov.ua/region_view_info.php (дата звернення: 21.02.2021)
 - 29) Алентьева Т. В. Пантеон национальных героев и парадоксы исторической памяти: на примере каких героев воспитывать

- етнокультурную идентичность российской молодежи? // БЕРЕГИНЯ.777.СОВА. 2016. № 3 (30), С. 227-232.
- 30) Андросова-Байда А. Феномен жінки-історика 1920-х рр.: механізми творення нової ідентичності // Історіографічні дослідження в Україні: 36. наук. пр. 2008. Вип. 19. С. 23-41.
- 31) Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. К.: Ніка-Центр, 2012. 440 с.
- 32) Беседина Е.А., Буркова Т.В. "город должен говорить...": мемориальная доска как знак коммеморации и коммуникации в социокультурном пространстве // Люди и тексты. Исторический альманах. 2014. № 6. с. 150-174.
- 33) Боженко А. Простір, що промовляє: соціальні розрізнення у модерному Харкові // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2018. (26). С. 59-64.
- 34) Боженко А., Чорний Д. Мова/"мови" міста та формування ідентичності населення Харкова (кінець XVIII – початок XX ст.) // City History, Culture, Society. 2018. № 5. С. 231-234.
- 35) Быкова Е.В. Модульный текст в массовой коммуникации: закономерности речевой организации: автореф. дис... д-ра филол. наук. СПб. 2012. 39 с.
- 36) Вовк О. Меморіальні дошки Харкова, присвячені Другій світовій війні: хронологія, типологія, топографія // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2020. № 57. С. 281–300.
- 37) Водотика С., Савенок Л. Міський простір, декомунізація і проблеми історичної пам'яті // Місто: історія, культура, суспільство. 2017. № 1. С. 119-133.
- 38) Гайдай О. Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні. Видання друге. Київ: К.І.С., 2018. 280 с.

- 39) Ганаба С. О. Символічний простір міста як простір пам'яті // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. 2016. №.6. С. 4-10.
- 40) Гела О. Промоматеріали як інструмент формування візій міста Харкова в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2020. № 57. С. 301–315.
- 41) Гон М. М. Символічний простір: сутність та суб'єкти формування // Прикарпатський вісник НТШ. Думка. 2017. №5-6(41-42). С. 195-206.
- 42) Гриценко О. А. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ: К.І.С., 2017. 1200 с.
- 43) Гриценко О. Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України. Київ: Видавництво «К.І.С.», 2014. 352 с.
- 44) Денисюк, А.І. Вивчення міського простору: історичний огляд та перспективи аналізу // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. 2010. № 889. С. 138-141.
- 45) Долинська М. До питання методики класифікації урбанонімів як історичного джерела // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2018. (26). С. 18-32.
- 46) Долинська, М. Декілька сучасних поглядів в Україні на проблему урбанонімики (домодерний період) // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2019. № 29, С. 57-66.
- 47) Дорош С. Що заважає створити пантеон героїв в Україні? // BBC Україна. 2017. 5 січня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-38517567> (дата звернення: 10.04.2021)
- 48) Дымерец Р. Власть символов и символы власти в современной культуре // Международные чтения по теории, истории и философии

- культури. Вып. 8. Символы, образы, стереотипы: исторический и экзистенциальный опыт. СПб., 2000. С. 121-133.
- 49) Журба О. Міські путівники пізнього радянського часу та візуальна саморепрезентація Дніпропетровська // IV Всеукраїнські Яворницькі наукові читання, присвячені 165-річчю від дня народження академіка Д. І. Яворницького. Дніпро, 2020. С. 155-158.
- 50) Інтерв'ю з П. Нора: «Историки поняли, что законы – очень опасная вещь», від 31.01.2010. URL: <https://urokiistorii.ru/article/1049> (дата звернення: 11.03.2021)
- 51) Історія міста Харкова ХХ століття / О.Н.Ярмиш, С.І.Посохов, А.І.Епштейн та ін. Х.: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. 686 с.
- 52) Казанцева, Н. Ю. Нові пам'ятники історії та культури Харківської області. Оглядова довідка за матеріалами періодичних видань 2012 року та інтернет-ресурсів. Харків, 2012. Вип. 16.
- 53) Кароєва Т. З досвіду робочої групи щодо "декомунізації" публічного міського простору Вінниці: погляд історика // Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. 2017. № 2. С. 196-206.
- 54) Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.) // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2015. Вип. 15. С. 244-250.
- 55) Киридон А.М. Простір пам'яті інструменталізація поняття // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2013. Вип. 12. С. 203-208.
- 56) Киридон А.М. Студії пам'яті у соціогуманітарному мейнстрімі України: осмислення та перспективи // Історична пам'ять. 2015. № 32. С. 9-22.
- 57) Кислюк К.В. Трансформації меморіального простору і меморіальних практик в Україні періоду незалежності // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2016. № 2. С. 3-7.

- 58) Кісельова Ю. Монументальні місця пам'яті Харкова: сучасні медійні практики репрезентації // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2020. № 57. С. 247–280.
- 59) Кісь О. (Не)Жіночі риси в історичному портреті міста // «Україна Модерна». 2014. 10 жовтня. URL: <https://uamoderna.com/blogy/oksana-kis/women-city> (дата звернення: 23.03.2021)
- 60) Кісь О.Р. Кому в Україні потрібна жіноча історія? // Historians.in.ua. 2013. 8 березня. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/611-oksana-> (дата звернення: 25.01.2021)
- 61) Кісь О.Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології // Український історичний журнал. 2012. № 2. С. 159-172.
- 62) Кобченко К. Жіночі обличчя сучасної пам'яті українців про Другу світову війну на прикладі міського простору Києва // HEINRICH-BÖLL-STIFTUNG. 2020. 15 травня. URL: <https://ua.boell.org/uk/2020/05/15/zhinochi-oblichchya-suchasnoi-pamyati-ukrainciv-pro-drugu-svitovu-viynu-na-prikladi> (дата звернення: 21.02.2021)
- 63) Ковальська-Павелко І. М. Історична і соціальна пам'ять: спільне та особливе // Проблеми політичної історії України. 2018. № 13. С. 280-289.
- 64) Кравченко В. В. Харьков/Харків: столица Пограничья. Вильнюс: ЕГУ, 2010. 358 с.
- 65) Кузіна К. В. Пам'ятники як місця пам'яті у символічному просторі міст Радянської України (1920–1930-ті рр.) // Нові сторінки історії Донбасу. 2018. Кн. 27. С. 118-138.
- 66) Куценко Д. До питання політики пам'яті в Харкові в 2010-2016 роках // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2018. (26). С. 98-103.
- 67) Легеза С. Велике місто як «голос» та «образ»; (на матеріалах міста Дніпро) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2020. № 57. С. 58–73.

- 68) Локтіонова Д. А. Місто та міський простір: реалії та перспективи (вітчизняний досвід) // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. 2014. Вип. 20. С. 86-91.
- 69) Малес Л. В. Декомунізація столиці: зміни в урбанонімії (методи, перші результати) // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2016. № 36. С. 62-67.
- 70) Малес Л. В. Символічні зміни в просторі міста в соціокультурних контекстах ХХ ст. // Грані. 2014. № 9. С. 117-122.
- 71) Мезенцева Н., Пальчук М. Публічні простори міст-осмислення через призму зарубіжного дискурсу // Економічна та соціальна географія. Київ, 2016. Вип. 76. С. 19-26.
- 72) Міхно Н. К. Місто як об'єкт дослідження в сучасному науковому дискурсі соціології та урбаністики // International Journal of Innovative Technologies in Social Science. 2020. № 4 (25). С. 41-44.
- 73) Міхно Н. К. Особливості (ре)конфігурації публічних просторів у місті: до питання актуалізації проблеми у науковому дискурсі // Грані. 2019. Т. 22, № 7. С. 13-20.
- 74) Міхно Н. Семантика «радянського/пострадянського/українського» в просторі сучасного українського міста: досвід ментального картографування // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2018. № 39. С. 188-193.
- 75) Монолатій І. Діри пам'яті. Як пам'ятаючи, місто забуває. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. 159 с.
- 76) Несинова С. В. Сучасні підходи до вивчення поняття міського «публічного простору» // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції 2017. Том 1. №2. С.87-90.

- 77) Ніколенко Д. Конфлікт пам'ятей у публічних просторах міста // (Не)Задоволення публічними просторами. Урбаністичні Студії III / С. Шліпченко, І. Тищенко. (упор.). К.: Всесвіт, 2016. С. 264-273.
- 78) Новак А. Історик на полі битви за пам'ять // Пам'ять як поле змагань – Україна Модерна. 2009. №4 (15). Київ. 354 с.
- 79) Нора П. Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный Запас. 2005. № 2. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/vsemirnoe-torzhestvo-pamyati.html> (дата звернення: 21.01.2021)
- 80) Нора П. Между памятью и историей. Проблематика мест памяти // Франция – память / Пьер Нора, Мона Озуф, Жерар де Пюимеж, Мишель Винок; пер. с фр. Д. Хапаевой. науч. конс. перевода Н. Копосов. СПб.: Изд-во С-Петербург. ун-та, 1999. С. 17-50.
- 81) Орлова Т. Наукова діяльність жіноцтва України: історіографічні розвідки і далекосяжні висновки // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. 2010. Вип. 20. С. 508-530.
- 82) Пересьолкова Я. Мархайчук Н. Пам'ятники на братських могилах як візуалізація колективної пам'яті про Другу світову війну (на прикладі скульптур на братських могилах Харківщини II пол. XX ст.) / за наук. ред. проф. Ольги Коляструк. Х.: Раритети України, 2018. 160 с.
- 83) Плотичер Е. А. Слово о родном городе. 2-е изд., доп., перераб. Харьков: Золотые страницы, 2017. 352 с.
- 84) Поднос В. та інші. Муралі — втілення символічної влади для зміни образу міста // Mistosite. 2016. 19 вересня. URL: <https://mistosite.org.ua/ru/articles/muraly-vt%D1%96lennya-symbol%D1%96chnoyi-vlady-dlya-zm%D1%96ny-obrazu-m%D1%96sta> (дата звернення: 24.02.2021)
- 85) Політика і пам'ять. Дніпро — Запоріжжя — Одеса — Харків. Від 1990-х до сьогодні / О. Гайдай та ін.; наук. ред. Г. Касьянов. Львів: ФОП Шумилович, 2018. 240 с.

- 86) Посохов С. Початок формування "харківського пантеону" (на матеріалах путівників другої половини XIX – початку XX ст.) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2020. № 57. С. 74–87.
- 87) Посохов С.І. Професійні історики і політика пам'яті в харківському регіоні (Доба незалежності України) // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історик на зламах історії: досвід переживання. міжвуз. зб. наук. праць / ред. кол.: О. І. Журба (відп. ред.) та ін. Д., 2017. 321 с.
- 88) Посохов С.І. ТОП-особи харківського локусу, або Про роль імен у конструюванні образів міста // Українська біографістика. 2020. Вип. 20. С. 190-210.
- 89) Репина Л.П. Культурная память и проблемы историописания (историографические заметки). Препринт WP6/2003/07. М.: ГУ ВШЭ, 2003. 44 с.
- 90) Савченко Л., Тахтаулова М. Базові характеристики комплексного історичного дослідження топоніміки українського міста (на прикладі Харкова) // City History, Culture, Society. 2019. (6), С. 121-133.
- 91) Середа В.В. Місто як lieu de memoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2008. Вип. 2. С. 73-99.
- 92) Склокіна І. Путівник як джерело. 2019. 30 грудня. URL: <https://www.lvivcenter.org/updates/guide-books-as-a-source/> (дата звернення: 14.03.2021)
- 93) Скрижалі історії Харкова. Т. 1 / уклад.: О. І. Вовк, А. А. Козіна, В. Г. Коршунов та ін. Харків: Раритети України, 2020. 400 с.: іл.
- 94) Слобідська Україна й Харків у долях українських літераторів / Навчальний посібник, путівник. Харків: «Друкарня Мадрид», 2019. 92 с.
- 95) Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970-1980. Т. 4. С. 273.

- 96) Снітко І., Курушина М. Автентична та сучасна символіка в архітектурному й культурному просторі міста // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2018. № 26. С. 33-43.
- 97) Тахтаулова М. Харківська топоніміка: етапи декомунізації // Місто: історія, культура, суспільство. 2017. № 1. С. 142-151.
- 98) Тахтаулова М. Ю. Історичний розвиток адресної урбанонімії міста Харкова (середина XVII – початок XXI століття): автореф. Дис. ...канд. Іст. Наук. Запоріжжя. 2016. 23 с.
- 99) Тимінський В. Пострадянське місто як урбаністичний феномен: Проблеми постіндустріального розвитку // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. 2013. Вип. 9. С. 253-260.
- 100) Тимофеев М. Помни о Матери-Родине! Конкурирующие места памяти // Лабиринт. Журнал социальногуманитарных исследований. 2015. № 4. С. 43-63.
- 101) Удовенко Л. Етнімі старого і сучасного Харкова // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2017. (23). С. 70-74.
- 102) Удовенко Л. Меморіальні назви на мапі Харкова // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2016. № 22. С. 68-74.
- 103) Удовенко Л. О. Апелятиви у внутрішньоміських назвах Харкова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2015. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 21. С. 90-93.
- 104) Удовенко Л. Урбанонімі антропонімного походження на мапі сучасного Харкова // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2020. (30). С. 94-107.

- 105) Урбан О.В. Взаємодія публічного та приватного просторів в українському місті // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 7: Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. 2017. Вип. 37. С. 39-45.
- 106) Чорний Д. Харків як об'єкт урбаністичних студій: контексти, підсумки, нові орієнтири // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2018. № 26. С. 157-164.
- 107) Шліпченко С. DeCom Job: Кілька загальних міркувань щодо специфіки процесів декомунізації у просторах міста // City History, Culture, Society. 2017. № 2. С. 152-165.
- 108) Шліпченко С., Тищенко І. (Не)Задоволення публічними просторами // Урбаністичні Студії III. (Представництво Фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні. Центр Урбаністичних Студій НаУКМА). К.: Всесвіт, 2016. 340 с.
- 109) Щербенко С. К. Тлумачний словник найбільш вживаних термінів з образотворчого мистецтва для учнів закальноосвітніх шкіл. Черкаси: ОПОПП, 2010. 56 с.
- 110) Янкул О. Масове мистецтво або мистецтво для мас: стрит-арт у Харкові // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2020. № 57. С. 316–330.
- 111) Ярмиш О.Н., Головка О.М. Харківське міське самоврядування на зламі століть: XIX-XX і XX-XXI. Досвід історії та сучасності: Монографія. Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ., 2004. 372 с.
- 112) *Ab urbe condita*: Урбаністичний простір Південної України в останній третині XVIII – першій половині XX ст.: збірка матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 250-й річниці м. Запоріжжя. Запоріжжя: АА ТанDEM, 2020. 288 с. іл.
- 113) Avdeeva Y.N., Degtyarenko K.A., Metlyayeva S.V. Dynamics of Krasnoyarsk Urban Space in the Early 21st Century // Журнал Сибирского

- федерального университета. Гуманитарные науки, vol. 12, № 6, 2019, pp. 953-974.
- 114) Jenks H. Urban space, ethnic community, and national belonging: the political landscape of memory in Little Tokyo // *GeoJournal*. 2008. Vol. 73. № 3 «Collective memory and the politics of urban space». pp. 231-244.
 - 115) Owen J. Dwyer and Derek H. Alderman. Memorial landscapes: analytic questions and metaphors // *GeoJournal*, 2008, Vol. 73, №. 3, Collective memory and the politics of urban space, pp. 165-178.
 - 116) Palonen E. The city-text in post-communist Budapest: street names, memorials, and the politics of commemoration // *GeoJournal*. 2008. Vol. 73. № 3 «Collective memory and the politics of urban space». pp. 219-230.
 - 117) Pirogov S.V., and Kashpur V.V.. The methodological value of the concept "text" for the analysis of the communicative space of the city // *Language and Culture*. 2016, № 1 (7). pp. 32-36.
 - 118) Stangl P. The vernacular and the monumental: memory and landscape in post-war Berlin // *GeoJournal*. 2008. Vol. 73, № 3 «Collective memory and the politics of urban space». pp. 245-253.
 - 119) Yeoh B. S. A. Street-Naming and Nation-Building: Toponymic Inscriptions of Nationhood in Singapore // *Area*, 1996, Vol. 28, № 3 (Sep., 1996), pp. 298-307.

Резюме

Дослідження присвячено питанню відображення жіночих імен серед символічного простору Харкова. За мету роботи ставиться аналіз існуючих у міському символічному просторі Харкова елементів комеморативного маркування по відношенню до видатних жінок та виокремлення ТОП-15 діячок, що найбільше представлені та представляють «обличчя» Харкова. В дослідженні застосовуються окремі положення структуралістського та постструктуралістського підходів щодо вивчення міста та міського простору, семіотична модель «місто-текст» та концепти «місць/меморіалів пам'яті» П'єра Нора. До аналізу було залучено наступні групи елементів маркування міського простору Харкова: ландшафти пам'яті (пам'ятники та бюсти, меморіальні дошки, мурали, музеї), меморіальні події (конференції, фестивалі тощо), меморіальне найменування (вулиці, окремі інституції), та інформаційно-довідкові і презентаційні видання (путівники, науково-популярні видання «100 знаменитих харків'ян» тощо). За результатами дослідження було створено ієрархічну системи жіночих імен за кількісними значеннями знайдених просторо-комеморативних елементів, тобто окреслено харківський «Пантеону героїнь», та виділено ТОП-15 жінок, серед яких дев'ять мисткинь, три науковиці/просвітительки, чотири героїні Другої світової війни і не тільки. У підсумках зазначено, що більшість меморіальних елементів щодо жіночих імен запроваджено або узгоджено з міською владою, тому «Пантеон героїнь» є відображенням перш за все офіційного рівня соціальної пам'яті містян. Згідно політики декомунізації, деяких діячок радянського періоду було усунуто з простору, інші особи, хто не брав активної участі у злочинах проти України, залишилися серед міського «Пантеону героїнь». Зважаючи на регіональну специфіку, у харківському символічному просторі не представлено учасниць Української повстанської армії, які мають певні практики пошанування у міських просторах Центральної та Західної України.

Summary

The research is devoted to the issue of displaying female names among the symbolic space of Kharkiv. The purpose of the study is to analyze the existing in the symbolic space of Kharkiv markers of honoring the memory of prominent women, and to identify the TOP-15 figures who are most represented and represent the "face" of Kharkiv. The study uses certain provisions of the structuralist and poststructuralist approaches to the study of the city and urban space, the semiotic model of "city as text" and the concept of "Les Lieux de Mémoire" by Pierre Nora. The following groups of elements of Kharkiv urban space marking were involved in the analysis: landscapes of memory (monuments and busts, memorial plaques, murals, museums), memorial events (conferences, festivals, etc.), memorial names (streets, individual institutions), informational - reference and presentation publications (guides, publications "100 famous Kharkivites", etc.). According to the results of the study, a hierarchical system of female names was created according to the quantitative values of the commemorative elements found in space (Kharkiv's "Pantheon of Heroines" was outlined), and TOP-15 women were identified: including nine artists, three scientists, four World War II heroines and not only. In the conclusion of the study, most of the memorial elements for female names have been introduced or agreed with the city authorities, so the "Pantheon of Heroines" is primarily a reflection of the official level of social memory of citizens. According to the policy of decommunization, some Soviet period female activists were removed from space, while others who did not take an active part in crimes against Ukraine remained among the city's "Pantheon of Heroines." Due to the regional specifics, the Kharkiv symbolic space does not represent members of the Ukrainian Insurgent Army, who have certain practices of veneration in the urban spaces of Central and Western Ukraine.